

Владимир Сергејевич Соловјов

СМИСАО ЉУБАВИ

Према штампаном издању:

Владимир С. Соловјов: Светлост са истока
(избор из дела)

Логос, Ортодос – Београд, Београд, 1995. (стр. 7-62)

СМИСАО ЉУБАВИ

Чланак први

(Претходне напомене)

I

Обично се мисли да је смисао полне љубави у одржавању врсте, чему она служи као средство. Ја држим да је такво схватање погрешно – не само на основу некаквих идеалних претпоставки, већ, пре свега, на основу природно-историјских чињеница. Да је размножавање живих бића могуће без полне љубави јасно је већ из саме чињенице да се оно врши и без поделе на полове. Знатан број организама, како биљног тако и животињског света, размножава се бесполним путем: деобом, пупљењем, помоћу спора, вегетативно. Истина, виши облици оба органска света се размножавају полним путем. Међутим, организми који се размножавају на овакав начин, како биљни тако, донекле, и животињски, *моју* се, прво, размножавати и бесполним путем (калемљење код биљака, партеногенеза код виших инсеката), а друго, ако то оставимо по страни и прихватимо као опште правило да се *виши* организми размножавају помоћу полног акта, онда морамо закључити да тај полни фактор није повезан са размножавањем уопште (оно се може вршити и без њега), већ са размножавањем виших организама. Према томе, смисао полне диференцијације (и полне љубави) никако не треба тражити у идеји живота врсте и њеног размножавања, већ само у идеји вишег организма.

Сјајну потврду за то налазимо у следећој чињеници. Код животиња које се размножавају искључиво полним путем (коло кичмењака), способност размножавања је све мања што се више пењемо по лествици организама, док је јачина полног нагона, напротив, све већа. Код нижих класа овог кола, код риба, размножавање се врши у огромним размерама: јаја која сваке године полаже свака женка броје се на милионе; њих оплођује мужјак *ван* тела женке, а начин на који се то чини не допушта претпоставку о постојању снажног полног нагона. Од свих кичмењака ова класа животиња хладне крви се бесумње

највише размножава, а најмање испољава љубавну страст. На следећем ступњу – код водоземаца и гмизаваца – размножавање већ нема онај значај као код риба, премда Библија неке врсте из ове класе убраја, не без основа, у бића која врве (шерець ширцу); али код ових животиња где је размножавање мање већ налазимо тешње полне односе... Код птица је моћ размножавања неупоредиво мања и то не само у односу на рибе, већ и, на пример, у односу на жабе, а полни нагон и узајамно привлачење између мужјака и женке добијају такав интензитет о коме не може бити говора у претходним двама класама. Код сисара – који рађају живе младунце – размножавање је знатно слабије него код птица, а полни нагон, иако је код већине мање постојан, далеко је јачи. И, на крају, код човека, у поређењу са читавим животињским светом, размножавање је најмање, а полна љубав добија највећи значај и највећу снагу, сједињујући максимално постојаност односа (као код птица), и интензитет страсти (као код сисара). Дакле, полна љубав и размножавање врсте су међусобно у *обрнутом односу*: што је једно јаче, то је друго слабије. Уопште узев, читав животињски свет се, из овог аспекта, развија на следећи начин. При дну видимо огромну способност размножавања и потпуно одсуство било чега што би личило на полну љубав (изузимајући саму деобу на полове); затим се, код савршенијих организама јавља полна диференцијација, а у складу с њом, одређен полни нагон – у почетку он је врло слабо изражен, затим, на даљим ступњевима органског развоја, постепено расте – у оној мери у којој слаби способност размножавања (тј. у директној зависности од савршенства организације и у индиректној од саме способности размножавања), да би се, на крају, на самом врху, код човека, дошло до најјаче полне љубави, чак без полног размножавања. Ако, дакле, на оба краја анималног живота налазимо, с једне стране, размножавање без икакве полне љубави, а с друге, полну љубав без икаквог размножавања, онда је потпуно јасно да ове две појаве не могу бити доведене у нераскидиву везу једна с другом, – очигледно је да свака од њих има своје самостално значење и да се смисао једне не може састојати у томе да буде средство друге. Исто можемо закључити ако полну љубав

разматрамо искључиво у човековом свету, где она у много већој мери него што је то случај у животињском свету добија оно индивидуално обележје које чини да *управо* то лице другог пола има за онога који воли апсолутни значај као јединствено и незаменљиво, као циљ по себи.

II

Овде се сусрећемо са популарном теоријом која, проглашавајући уопште полну љубав за средство инстинкта врсте или оруђе за размножавање, покушава донекле да објасни индивидуализацију љубавног осећања код човека као некакву лукавост или саблазан, коју природа или светска воља користи да би постигла своје посебне циљеве. У свету човека где индивидуалне особености добијају већи значај него у животињском и биљном свету, природа (другим речима – светска воља, воља за животом, односно – несвесни или надсвесни светски дух) настоји не само да очува врсту, већ и да, у њеним границама, створи мноштво посебних или врсних типова и индивидуалних карактера. Али, осим овог општег циља – остварења највеће могуће разноликости облика – живот човечанства, схваћен као историјски процес, има и задатак да унапређује и усавршава људску природу. За то је потребно не само да постоје што различитији типови људи, већ и да на свет долазе њихови *најбољи* примерци, који ће бити вредни не само сами по себи, као индивидуални типови, већ и по свом унапређујућем и оплемењујућем деловању на друге. Дакле, кад је реч о размножавању људског рода, ова сила – било како је ми звали – која покреће светски и историјски процес, није заинтересована само да се људске јединке непрестано рађају у својој врсти, већ и да се рађају *овакве* одређене и, по могућству, значајне индивидуалности. А за то није више довољно просто размножавање путем случајног и пуког сједињавања особа различитог пола: да би се добила индивидуално-одређена продукција, потребно је сједињење индивидуално *одређених* произвођача, па је, према томе, недовољан општи полни нагон који служи за одржавање врсте код животиња. Пошто кад је реч о људском роду није битно само стварање потомства уоп-

ште, већ стварање оваквог, најподеснијег за светске циљеве, потомства, а пошто одређена особа не може да произведе ово потребно потомство са било којом особом другог пола, већ само са једном одређеном, онда та једна мора имати за њу посебну привлачну моћ, мора бити нешто изузетио, незаменљиво, јединствено, нешто што може да пружи највише блаженство. То је управо она индивидуализација и егзалтација полиог инстинкта, по којој се човекова љубав разликује од животињске, али коју, као и ову последњу, побуђује у нама туђа, можда и виша сила за своје сопствене, нама непознате циљеве, – побуђује као ирационалну фаталну страст која нама овладава, и нестаје као илузија пошто се угаси потреба за њом.¹

Када би ова теорија била тачна, када би индивидуализација и егзалтација љубавног осећања имале свој пуни смицао, свој јединствени узрок и циљ изван овог осећања, заправо у потребним (ради светских циљева) особинама потомства, онда би одатле логички следило да се степен ове љубавне индивидуализације и егзалтације или сила љубави налази у директној вези са степеном типичности и вредности потомства које из ње настаје: што је вредније потомство, и љубав родитеља би морала да буде јача, и обратно, што је јача љубав која повезује две одређене особе, то бисмо, према овој теорији, морали да очекујемо значајније потомство. Ако уопште љубавно осећање покреће светска воља ради потребног потомства, а то осећање је само *средство* за његову производњу, онда је јасно да у сваком датом случају моћ средства које космички покретач користи мора бити саобразна важности циља који се тим средством постиже. Што је светска воља више заинтересована за производ који треба да се појави, то ће она јаче морати да привуче и међусобно повеже два за то неопходна чиниоца. Рецимо, реч је о рођењу светског генија, који има

¹ 1. Ја сам изложио суштину овог, за мене неприхватљивог, схватања, не задржавајући се на његовим другостепеним модификацијама код Шопенхауера, Хартмана и др. У недавно издатој брошури Основној двигател наследствености (Москва, 1891), Валтер покушава да помоћу историјских чињеница докаже да су велики људи плод велике узајамне љубави.

огроман значај у историјском процесу. Виша сила која управља тим процесом, очигледно је утолико више заинтересована за то рођење, у поређењу с осталима, уколико је тај светски геније ређа појава у поређењу са обичним смртницима, па, према томе, и полни нагон, преко кога светска воља (по овој теорији) осигурава себи у овом случају постизање за њу тако важног циља, мора да буде за толико јачи од обичног нагона. Наравно, присталице ове теорије могу да одбаце мисао о тачном квантитативном односу између вредности дате особе и силине страсти њених родитеља, јер се ове ствари не могу тачно мерити; међутим, са становишта ове теорије неспорно је: да, ако је светска воља *посебно заинтересована* за рођење неког човека, она мора да предузме посебне мере да би обезбедила жељени резултат, тј. према смислу теорије, мора да пробуди у родитељима *необично снажну страст*, која је у стању да сруши све препреке које стоје на путу њиховог сједињења.

У стварности, међутим, ми не налазимо ништа слично, никакву узајамну повезаност између јачине љубавне страсти и значаја потомства. Ми се пре сусрећемо са, за ову теорију, потпуно необјашњивом чињеницом да је највећа љубав врло често неузвраћена и не само да не даје велико потомство, него обично остаје без њега. Ако због овакве љубави људи одлазе у манастир или себи одузимају живот, онда какав је ту удео светске воље, чији је крајњи циљ потомство? Али, чак и да се страствени Вертер² није убио, његова несрећна страст ипак остаје необјашњива загонетка за теорију о вредном потомству. До краја индивидуализована и егзалтирана љубав Вертера према Шарлоти показивала је (са становишта ове теорије) да је он управо са Шарлотом био дужан да обезбеди изузетно вредно и човечанству потребно потомство, ради којег је светска воља и побудила у њему ту необичну страст. Али, како се ова свезнајућа и свемогућа воља није досетила или нашла начина да утиче у жељеном смислу и на Шарлоту, без чијег је учешћа Вертерова страст била потпуно бесциљна и непотре-

² Овде и даље појашњавам своја размишљања примерима узетим првенствено из великих песничких дела. Они имају предност над примерима из стварног живота, јер не представљају појединачне појаве, већ одређене типове.

бна? За телеолошки делујућу супстанцију love 's labour lost је потпуни апсурд.

Необично јака љубав је најчешће несрећна, а несрећна, љубав обично води, на овај или онај начин, у самоубиство; свако од тих многобројних самоубистава због несрећне љубави очигледно оповргава ову теорију, према којој се велика љубав само зато и јавља да по сваку цену произведе потребно потомство, о чијој вредности сведочи снага те љубави, јер, у ствари, у свим овима случајевима јачина љубави управо искључује могућност не само неког значајнијег, већ и било каквог потомства.

Примери неузвраћене љубави сувише су чести да бисмо у њима видели само изузетак који се може занемарити. А и да је тако, то би мало помогло ствари, јер и у оним случајевима где је изузетно снажна љубав узајамна, она не доводи до онога што тражи теорија. Према теорији, Ромео и Јулија би, вођени својом великом узајамном страшћу, морали да роде неког изузетно великог човека, у крајњем случају Шекспира, у стварности је, као што је познато, било обрнуто: нису они створили Шекспира, како тражи теорија, већ он њих, и при том без икакве страсти – у процесу бесполног стваралаштва. Ромео и Јулија су, као и већина страсних љубавника, умрли не оставивши потомство, а Шекспир, који их је створио, није, као ни други велики људи, био дете безумно заљубљеног пара, већ се родио у обичном грађанском браку (ни он сам, што се види, између осталог, из његових сонета, није оставио неко значајније потомство, мада је доживео велику љубав).

Рођење Кристофера Колумба је за светску вољу било, можда, још важније од рођења Шекспира; али нама није познато да ли је постојала нека велика љубав између његових родитеља: знамо само да је гајио велику страст према дони Беатрисе Енрихес и премда је са њом имао ванбрачно рођеног сина Дијега, тај син није ништа велико урадио, сем што је написао биографију свога оца, што би могао да учини и неко други.

Ако је сав смисао љубави у потомству и ако виша сила управља љубавним стварима, зашто се она онда, уместо да брине о сједињавању оних који се воле, напротив, понаша као

да је њен задатак да спречи то сједињавање и по сваку цену искључи и саму могућност потомства код правих љубавника: она их гони да због фаталног неспоразума окончају живот у гробницама, дави их у Хелеспонту и на многе друге начине доводи до преране смрти, иза које не остаје потомство. У оним ретким случајевима, пак, када велика љубав нема трагичан крај, када заљубљени пар срећно дочекује старост, он ипак остаје лишен потомства. Непогрешиво песничко осећање стварности нагнало је и Овидија, и Гогоља да лише потомства Филимона и Баукиду, Афанасија Ивановича и Пулхерију Ивановну.

Не може се тврдити да постоји директна подударност између јачине индивидуалне љубави и значаја потомства када је само постојање потомства код оваквих љубави редак случај. Као што смо видели, 1) велика љубав врло често остаје неузвраћена; 2) код узajамне љубави јака страст доводи до трагичног краја и не оставља потомство; 3) срећна љубав, ако је врло интензивна, такође обично остаје јалова. У овим ретким случајевима када снажна љубав даје потомство, оно је обично сасвим просечно. Као опште правило, од кога готово нема изузетка, можемо закључити да необично интензивна полна љубав или уопште не даје потомство, или даје само такво чији значај никако не одговара јачина љубавног осећања и изузетном карактеру односа које то осећање изазива.

Видети смисао полне љубави у сврсисходном рађању деце значи признавати тај смисао само тамо где саме љубави уопште и нема, а тамо где је има одузимати јој сваки смисао и свако оправдање. Ова тобожња теорија љубави, упоређена са стварношћу, није објашњење, већ одбијање да се да било какво објашњење.

III

Сила која управља животом човечанства, коју једни називају светском вољом, други – несвесним духом, а која је, у ствари, Провиђење Божије, бесумње одређује правремено рађање провиденцијалних људи потребних за њене циљеве,

остварујући у дугим низовима поколења потребне спојеве произвођача у циљу рађања будућих не само најближих, него и врло далеких потомака. За тај провиденцијални избор произвођача користе се најразноврснија средства, међутим, љубав у правом смислу речи, тј. као јако индивидуализован и егзалтиран полни нагон не спада у та средства. Библијска историја, са својим истински дубоким реализмом, који не искључује већ оваплоћује идеални смисао чињеница у њиховим емпиријским детаљима, – даје у овом случају, као и увек, сведочанство, истинито и поучно за сваког човека са историјским и уметничким смислом, независно од религиозних веровања.

Централна чињеница библијске историје – рођење Месије – више од било које друге претпоставља провиденцијални план у избору и сједињењу новопрстиглих произвођача, о чему говори и чињеница да је главни акценат у библијским причама на необичним и чудним судбинама, које су одредиле рађање и сједињење *богоошца*.³ Али у читавом том сложеном систему средстава, која су у редоследу историјских појава одредила рођење Месије, за љубав у правом смислу речи није било места; она се, наравно, среће у Библији, али само као самостална чињеница, а не као оруђе христолошког процеса. Свето писмо не говори да ли се Аврам оженио Саром из страствене љубави⁴, али је у сваком случају Провиђење чекало да се та љубав потпуно охлади, да би се од стогодишњих родитеља родило дете вере, а не дете љубави. Исак се није оженио Ребеком из љубави, већ према раније донетој одлуци и плану свога оца. Јаков је волео Рахелу, али, како се показало, та љубав није била неопходна за рођење Месије. Он је морао да се роди од Јаковљевог сина Јуде, кога није родила Рахела, већ Леа, коју муж није волео. Да би се у датом поколењу родио предак Месије, било је потребно да се сједине управо Јаков и Леа; али, да би дошло до овог сједињења, Провиђење не буди

³ Овим именом се у црквеном језику називају у првом реду св. Јоаким и св. Ана, али и остали преци Богоматере.

⁴ Очигледно је да ово искључује познати догађај у Египту, који би, да је постојала јака љубав био психолошки немогућ.

у Јакову јаку љубавну страст према будућој матери „богороди-теља“ – Јуде; не нарушавајући слободу љубавног осећања, виша сила му допушта да воли Рахелу, а за његово сједињење с Леом користи средство сасвим друге природе: користољубиво лукавство трећег лица – оданог властитим породичним и економским интересима, Лавана. Сам Јуда је, да би изродио најдаље Месијине претке, морао, поред свог ранијег потомства, да се у старим годинама сједини са својом снахом Тамаром. Како овакво сједињење уопште није имало свог оправдања и не би могло да се догоди у обичним условима, циљ је постигнут уа помоћ крајње чудноватог догађаја, саблажњивог за површне читаоце Библије. О некој љубави ту не може бити ни говора. Не сједињује љубав јерихонску блудницу Рахаб са дошљаком Јеврејином; она му се у почетку даје као блудница, а касније се случајна веза учвршћује њеном вером у снагу новог Бога и жељом да Он буде њен покровитељ и њених најближих. Није љубав спојила Давидовог прадеду, старца Вога и младу Моабљанку Руфу, и није се из истинске, дубоке љубави, већ пре свега из случајне, грешне похоте остарелог владара, родио Соломон.

У светој историји, као и у општој историји, полна љубав није ни средство ни оруђе историјских циљева; она не служи људском роду. Због тога кад нам субјективно осећање каже да је љубав независно добро, да она за наш лични живот има сопствену, независну вредност, онда том осећању и у објективној стварности одговара чињеница да јака индивидуална љубав никада није помоћно оруђе циљева врсте, јер се они постижу мимо ње. У општој, као и у светој историји полна љубав (у правом смислу речи) нема никакву улогу и не врши никакав непосредни утицај на историјски процес: њено позитивно значење мора имати корене у индивидуалном животу. Какав, пак, смисао она има овде?

ЧЛАНАК ДРУГИ

I

И код животиња, и код човека, полна љубав представља најпотпунији процват индивидуалног живота. Али, пошто код животиња живот врсте има апсолутну превагу над животом јединке, онда и виши набој овог последњег иде само у корист развоја врсте. Полна љубав није само средство за просто репродуковање или размножавање организама, већ за произвођење *савршенијих* организама, уз помоћ супарништва полова и селекције. Постојала је тенденција да се овакво значење припише полној љубави и у човековом свету, мада за то није било никакве основе. Јер, у људском роду индивидуалност има самостално значење и у свом најјачем изразу не може да буде само оруђе спољашњих, њој туђих, циљева историјског процеса. Или, боље речено, прави циљ историјског развоја није такве природе да му човечија личност служи само као пасивно и привремено оруђе.

Увереност у самосталну вредност човека није заснована на таштини, нити на оној емпиријској чињеници да ми не знамо за друго, савршеније биће у природи. Самостална вредност човека састоји се у несумњиво њему својственој апсолутној форми *разумне свести*. Иако је, као и животиња, свестан својих раније доживљених и садашњих стања, и способан да између њих открије ову или ону везу и антиципира на основу ње будућа стања, човек, *поверх шота*, има способност да оцењује своја стања и поступке, и уопште, све чињенице не само у њиховом односу према другим, појединачним чињеницама, већ и према свеопштим идеалним нормама; његову свест поврх животних појава одређује још *разум истине*. Усклађујући своје поступке са том вишом свешћу, човек може бескрајно да усавршава свој живот и природу, *не излазећи из граница човечије форме*. Због тога је он и највише биће природног света и стварни завршетак свемирског процеса; јер, осим Бића, које је само вечна и апсолутна истина међу свим другим, оно које је способно да сазнаје и остварује у себи истину, највише је – не у релативном, већ у апсолутном смислу.

Какав се разумни разлог може измислити за стварање нових, суштински савршенијих форми, када већ постоји форма способна за бесконачно усавршавање, форма која је у стању да прими сву пуноћу апсолутног садржаја? С појавом такве форме даљи прогрес се може састојати само у новим ступњевима њеног сопственог развоја, а не у њеној замени некаквим творевинама друге врсте, другим непостојећим формама бића. У овоме је суштинска разлика између космогонијског и историјског процеса. Први ствара (до појаве човека) све нове и нове врсте бића, при чему раније врсте делом пропадају као неуспели експерименти, а делом истовремено коегзистирају с новим на спољашњи начин, случајно се сукобљавајући међу собом, не стварајући никакво *стварно* јединство услед одсуства заједничке свести у њима, која би их повезивала и међусобно и са космичком прошлошћу. Таква заједничка свест постоји у људском роду. У животињском свету настанак виших облика из нижих, уз сву његову правилност и сврсисходност, јесте чињеница безусловно спољашња и туђа за њих саме, чињеница која, за њих, уопште не постоји: слон и мајмун не могу ништа знати о сложенем процесу геолошких и биолошких трансформација, који је условио њихово стварно појављивање на земљи; релативно виши степен развоја посебне и појединачне свести не значи овде никакав прогрес у *ојшшој* свести, коју ове интелигентне животиње исто тако немају као што је немају ни глупе остриге; сложени мозак вишег сисара исто тако мало служи самосазнавању природе у њеној укупности као и закржљали нервни чворови неког црва. У људском роду, напротив, развој индивидуалне свести, религиозне и научне, доприноси напретку свеопште свести. Индивидуални ум није овде само орган живота јединке, већ орган сећања, прогнозирања за читаво човечанство, па и за сву природу. Онај Јеврејин који је написао: *ево књије рођења неба и земље* (еле тол дот хашамаим вехарец) и даље: *ево књије рођења човека* (зе сефер тол дот хадам), изражавао је не само своје лично и народно сазнање, – кроз њега је први пут у свету засијала истина васељенског и свељудског јединства.⁵ И сви даљи

⁵ Кад се каже да су ове речи Богом надахнуте, онда то није примедба, већ

успеси сазнања састоје се само у развијању и остваривању ове истине, они нити имају потребу, нити треба да излазе из те *свеобухватне* форме: шта друго може да учини најсавршенија астрономија и геологија ако не да у потпуности васпостави генезу неба и земље; исто тако најузвишенији задатак историјског сазнања може бити само – васпостављање „књиге рођења човека“, тј. генетске наследне везе у животу човечанства и, на крају, наша стваралачка делатност не може имати виши циљ од тога да у чулним сликама оваплоћује ово одискона створено и објављено јединство неба, земље и човека. *Сва истина* – позитивно јединство свега – од почетка је присутна у живој човековој свести и постепено се остварује у животу људског рода са свесном доследношћу (јер истина која не зна порекло није истина). Захваљујући бескрајној растељивости и нераскидивости своје наслеђене свести, човек, остајући оно што јесте, може да спозна и оствари сву неограничену пуноћу бића и зато му никаква бића више врсте која би га заменила нису потребна нити могућа. У границама своје дате стварности човек је само део природе; али он непрестано и доследно нарушава те границе; у својим духовним творевинама – религији и науци, моралу и уметности – он постаје центар свеопштег сазнања природе, душа света, могућност апсолутног свејединства која се остварује, па према томе, изнад њега може бити једино само апсолутно у свом извршеном чину, или вечном бићу, то јест Бог.

II

Премоћ човека над осталим бићима природе – способност да сазнаје и остварује истину – није само родовна, већ и индивидуална: сваки човек је способан да сазнаје и остварује истину, сваки може да постане живи одраз апсолутно целог, свесни и самостални орган васељенског живота. И у осталој природи је истина (или лик Божији), али само у својој објективној општости, за коју не знају појединачна бића; природа их формира и делује у њима и преко њих – као фатална сила, као

само превођење моје мисли на теолошки језик.

њима самима непознат закон бића, коме се она спонтано и несвесно покоравају; за себе саме, у свом унутрашњем осећању и свести, она се не могу уздићи изнад свог датог појединачног постојања, она проналазе себе само у својој особености, у издвојености од *свећа*, – дакле, ван истине; због тога истина или свеопште може да тријумфује овде само у смени поколења, у животу рода и у смрти индивидуалног живота, који у себе не прима истину. Човекова индивидуалност, међутим, управо због тога што може да носи у себи истину, не укида се њома, већ се чува и јача са њеном победом.

Али, да би индивидуално биће нашло у истини – свејединству – своје оправдање и потврду, није довољно да оно само спозна истину, – оно мора да буде у истини; међутим, првобитно и непосредно човек – појединац, као и животиња, није у истини: он доживљава себе као изоловану честицу космичке целине и то своје делимично биће потврђује у егоизму као целини за себе, жели да буде све у одвојености од свега, – ван истине. Егоизам, као реално основно начело индивидуалног живота, прожима и усмерава читав живот, све у њему конкретно одређује, и због тога егоизам никако не може да надјача и укине само теоријско сазнање истине. Док се жива сила егоизма не сукоби у човеку са другом живом силом, њој супротној, сазнање истине је само спољашње освешћење, одбљесак туђе светлости. Када би човек могао само у овом смислу да прима истину, онда веза између његове индивидуалности и те истине не би била унутрашња и нераскидива; његово властито биће, остајући, као животиња, ван истине, било би, као она, осуђено (у својој субјективности) на смрт и сачувало би се само као идеја у мисли апсолутног ума.

Истина која као жива сила овладава унутрашњим човековим бићем и која га истински чува од лажне самоуверености зове се љубав. Љубав као стварно превазилажење егоизма је истинско оправдање и спасење индивидуалности. Љубав је изнад разумског сазнања, али без њега она не би могла да делује као унутрашња спасоносна снага која уздиже, а не поништава индивидуалност. Само захваљујући разумском сазнању (или, што је исто, сазнању истине), човек може да разли-

кује себе самога, тј. своју праву индивидуалност од свог егоизма, и зато, жртвујући тај егоизам и предавајући се љубави, он налази у њој не само живу, већ и животворну силу и не губи заједно са својим егоизмом и своје индивидуално биће, већ га, напротив, овековечује. У животињском свету, услед одсуства властитог разумског сазнања, истина, која се остварује у љубави, пошто не налази у њима унутрашњи ослонац за своје деловање, може да делује само непосредно, као спољашња, за њих фатална, сила, која њима влада као слепим оруђима за светске, њима туђе циљеве; овде се љубав представља као једностран тријумф општег, родовског над индивидуалним, јер се код животиња њихова индивидуалност подудара с егоизмом у непосредности њихових делимичних бића, па зато и пропада заједно с њим.

III

Смисао човечије љубави уопште јесте *ојравдавање и сјасаванье индивидуалности иушем жршвовања егоизма*. На овој општој основи можемо решити и наш посебан задатак: да објаснимо смисао полне љубави. Није без основа што се полни односи називају љубављу; штавише, они представљају, по општем мишљењу, љубав пре свега, тип и идеал сваке друге љубави (види *Песму над ђесмама, Айокалийсу*).

Лаж и зло егоизма никако нису у томе што човек себе прецењује, што себи придаје апсолутни значај и највишу вредност: у томе је он у праву, јер сваки људски субјект као самостално средиште живих сила, као потенција (могућност) бескрајног савршенства, као биће које је у стању да својом свешћу и животом прими апсолутну истину, – сваки човек као такав има апсолутни значај и вредност, он јесте нешто апсолутно незаменљиво и, према томе, он не може да прецени себе (према речима Јеванђеља: шта ће дати човек у замену за душу своју?). Непризнавање себи оваквог безусловног значаја исто је што и негирање људске вредности; то је основна заблуда и начело сваког неверовања: он је толико малодушан да чак није у стању да верује у себе – како онда може да поверује у нешто друго? Основна лаж и зло егоизма није у тој апсолутној

самосвести и самооцени субјекта, већ у томе што, оправдано приписујући себи безуслован значај, он неправедно другима оспорава тај значај; признајући себе за средиште живота, што он, у ствари, и јесте, егоизам друге ставља на маргину свог постојања, признајући им само спољашњу и релативну вредност.

Наравно, са апстрактног, теоријског становишта, сваки човек који није изгубио разум увек допушта да су други потпуно равноправни с њим; али, у практичном животу, у свом унутрашњем осећању и на делу, он потврђује бескрајну разлику, апсолутну несамерљивост себе са другима: он је сам по себи све, а они сами по себи – ништа. Међутим, управо у оваквом искључивом самопотврђивању, човек и не може да буде, у ствари, оно у чему жели да се потврди. Тај безусловни значај, та апсолутност коју он, иначе с правом, себи приписује, али је неправедно другима одриче, има, сама по себи, само потенцијални карактер, – то је само могућност која тражи да буде остварена. Бог *јест* све, тј. располаже у једном апсолутном чину целокупним позитивним садржајем, свом пуноћом бића. Човек (уопште и сваки појединац посебно), будући фактички само *овај*, а не *други*, може да постане све само ако избрише у свом сазнању и животу ону унутрашњу границу која га одваја од другог. „Овај” може да буде „све” само *заједно с другима*, само заједно с другима он може да реализује свој апсолутни значај – да постане нераздвојиви и незаменљиви део свејединствене целине самостални живи и

специфични орган апсолутног живота. Истинска индивидуалност је одређена форма свејединства, одређени начин опажања и усвајања свега другог. Потврђујући себе изван свега другог, човек самим тим лишава смисла своје сопствено постојање, одузима себи истински садржај живота и своју индивидуалност претвара у празну форму. Према томе, егоизам никако није самосазнавање и самопотврђивање индивидуалности, већ, напротив, самонегација и смрт.

Метафизички и физички, историјски и социјални услови људског постојања на различите начине мењају и ублажавају наш егоизам тиме што постављају многе јаке препреке његовом испољавању у чистом виду и његовим страшним пос-

ледицама. Али сав тај сложени систем препрека и коректива, који је Провиђење предодредило, а природа и историја реализовале, оставља недирнутом саму основу егоизма, који стално „извирује“ испод вела личног и друштвеног морала, а понекад се и сасвим открива. Постоји само једна сила која може изнутра, у корену, да поткопа егоизам, и *de facto* га поткопава, а та сила је љубав и то, пре свега, полна љубав. Лаж и зло егоизма састоје се у искључивом признавању свог апсолутног значаја и његовом оспоравању другима; расуђивање говори да је то неосновано и неправедно, а љубав непосредно фактички поништава такав неправедан однос, присиљавајући нас не да апстрактно, већ у унутрашњем осећању и својој вољи признамо себи безусловни значај другог. Спознајући у љубави истину другог не апстрактно, већ реално, преносећи стварно центар свог живота изван граница своје емпиријске индивидуалности, ми самим тим откривамо и остварујемо своју сопствену истину, свој апсолутни значај, који се управо и састоји у способности превазилажења граница свог датог појавног бића, у способности да се живи не само у себи, већ и у другоме.

Свака љубав је испољавање ове способности, али је не остварује у подједнакој мери, односно не подрива свака љубав подједнако радикално егоизам. Егоизам није само реална, него и главна сила која има корене у самом средишту нашег бића, из кога прожима и обухвата целокупну нашу стварност, – сила која непрекидно делује у свим појединостима и потанкостима нашег живота. Да бисмо на прави начин поткопали егоизам, морамо му супротставити исто тако конкретно одређену љубав, која прожима и испуњава читаво наше биће. Оно друго, које треба да ослободи нашу индивидуалност из окова егоизма, мора да буде у одређеном односу са свом том индивидуалношћу, мора да буде исто тако реално и конкретно одређени субјект као и ми сами, и уз то мора да се у свему разликује од нас, да би било заиста друго, тј. мора да има сав онај битни садржај који и ми имамо, али на други начин, у другој форми, тако да свако испољавање нашег бића, сваки животни чин наилази у том другом на слично, али не и истоветно испољавање, да однос једног према другом буде потпуна и стална размена, потпуно и стално потврђивање

себе у другом, потпуно узајамно деловање и општење. Тек тада ће егоизам бити пољуљан и савладан не само у начелу, већ у свој својој конкретној стварности. Само је при оваквом, такорећи хемијском једињењу два бића исте врсте и истог значаја, али *пошироко* различите форме, могуће (како у природном, тако и у духовном поретку) стварање новог човека, стварна реализација истинске човекове индивидуалности. Такво сједињење, или, бар, најближу могућност за то, ми налазимо у полној љубави, због чега јој и придајемо изузетан значај – као неопходној и незаменљивој основи читавог даљег усавршавања, као неизбежном и трајном услову под којим једино човек може заиста да буде у истини.

IV

Признавајући у потпуности велики значај и високу вредност других врста љубави, којима би лажни спиритуализам и импотентни морализам хтели да замене полну љубав, ми, ипак, мислимо да само ова последња задовољава два основна захтева, без којих није могуће радикално укидање самости у полном животном општењу с другим. У свим другим врстама љубави недостаје или истородност, једнакост и узајамност између онога који воли и вољеног, или потпуна различитост особина које се узајамно допуњују.

Тако, у мистичкој љубави предмет љубави се, на крају, своди на апсолутну равнодушност која „гута“ људску индивидуалност; овде се егоизам поништава само у оном апсолутно недовољном смислу у каквом се он поништава када човек падне у дубоки сан (с којим се у *Ујанишадама* и *Вегама* упоређује, а понекад и директно поистовећује, сједињавање душе са светским духом). Између живог човека и мистичког „Бездана“ апсолутне равнодушности, због потпуне разнородности и несамерљивости ових величина, не може бити не само животног општења, већ ни простог заједништва: ако постоји предмет љубави, онда нема онога који воли – он је ишчезао, изгубио се, утонуо у некакав дубоки сан без снова, а када се враћа себи, онда ишчезава предмет љубави и уместо апсолутне равнодушности долази шаролика разноликост стварног живота на

фону властитог егоизма, украшеног духовном гордошћу. Историја познаје, уосталом, такве мистичаре и читаве мистичке школе где се предмет љубави није схватао као апсолутна равнодушност, већ је попримао конкретне форме, које су допуштале да се према њему успостави однос као према живом предмету, међутим, што је врло занимљиво, ови односи су добијали овде сасвим јасно и доследно обележје полне љубави...

Родитељска љубав – нарочито материнска – и по снази осећања, и по конкретности предмета блиска је полној љубави, али због других узрока не може имати исти значај за људску индивидуалност као полна љубав. Она је условљена чињеницом размножавања и законом смене поколења, који влада у животу животиња, али који нема, или, бар, не мора да има такав значај у животу људи. Код животиња ново поколење непосредно и брзо уклања своје претходнике и демаскира бесмисленост њиховог постојања, да би убрзо и само било демаскирано у истој бесмислености постојања од стране свог сопственог порода. Материнска љубав у људском роду, која понекад досеже висок степен самопожртвовања, какав не налазимо у љубави кокошке, јесте, бесумње, остатак, засад неопходан, овог поретка ствари. У сваком случају, сигурно је да у материнској љубави не може бити пуне узајамности и животног општења из простог разлога што она која воли и вољени припадају различитим поколењима, што је за последње живот – у будућности – са новим независним интересима и задацима, међу којима су представници претходне генерације само бледе сенке. Довољно је то да родитељи не могу да за децу буду циљ живота у оном смислу у коме су то деца за родитеље.

Мајка која сву своју душу улаже у децу, жртвује, наравно, свој егоизам, али она истовремено губи и своју индивидуалност, док код деце материнска љубав, ако и подржава индивидуалност, ипак штити и чак подстиче егоизам. – Осим тога, у мајчинској љубави нема, заправо, признања апсолутног значаја вољеног, признања његове истинске индивидуалности, јер, иако је за мајку њено дете драже од свега, оно је драже само као *њено* дете, не друкчије него код осталих животиња, тј.

овде је тобожње признавање апсолутног значаја другог у ствари условљено спољашњом физиолошком везом.

Још мање су у стању да замене полну љубав остале врсте осећања наклоности. Пријатељству између лица истог пола недостаје свеобухватна формална разлика у особинама које се узајамно допуњују, а ако то пријатељство, упркос томе, достигне изузетан интензитет, оно се претвара у противприродни сурогат полне љубави. Кад је реч о патриотизму и љубави према човечанству, ова осећања, и поред своје важности, не могу сама по себи животно и конкретно да искорене егоизам због несамерљивости онога који воли и вољеног: ни човечанство, па, чак, ни народ не могу бити за појединца исти такав конкретни предмет као што је он сам. Дати свој живот за народ или човечанство је, наравно, могуће, али створити од себе новог човека, испољити и остварити истинску људску индивидуалност полазећи од ове екстензивне љубави није могуће. Овде у реалном средишту ипак остаје властито, старо егоистичко *ја*, а народ и човечанство се преносе на периферију свести као идеални предмети. Исто се може рећи и за љубав према науци, уметности и сл.

Пошто смо указали на прави смисао полне љубави и на њена преимућства у односу на друга сродна осећања, дужни смо да објаснимо зашто се она тако слабо реализује у стварности а и да покажемо на који начин је могуће њено потпуно остварење. Овим ћемо се позабавити у наредним чланцима.

ЧЛАНАК ТРЕЋИ

I

Мисао и вредност љубави као осећања састоји се у томе што нас она приморава да истински, свим својим бићем признамо другоме онај апсолутни, централни значај, који, због

егоизма, признајемо само себи. Љубав је важна не као једно од наших осећања, већ као преношење целокупног нашег животног интересовања са себе на другога, као премештање самог средишта нашег личног живота. То је својствено свакој љубави, а пре свега полној.⁶ Она се разликује од других врста љубави: и већим интензитетом, већом посесивношћу и могућношћу потпуније и свестраније узајамности; само таква љубав може водити стварном и нераскидивом сједињењу два живота у један, само је за њу и у речи Божијој речено: биће двоје у плоти једној, тј. постаће једно стварно биће.

Осећање тражи такву пуноћу сједињења, унутрашњег и коначног, међутим, ствар обично не иде даље од овог субјективног захтева и тежње, а и то се показује само као пролазно. У ствари, уместо поезије вечног и дубинског сједињења, долази само до мање или више трајног, али ипак привременог, мање или више интимног, али ипак спољашњег, површног зближења два ограничена бића у уским оквирима животне прозе. Предмет љубави нема у стварности онај апсолутни значај који му даје машта заљубљеног. За онога који посматра са стране, то је јасно од самог почетка; међутим, и најмањи нехотичан подсмех, који нужно прати туђ однос према заљубљенима, само је увод у њихово властито разочарање. Наједном или постепено, патос љубавног заноса пролази и добро је још ако енергија алтруистичких осећања, која се испољила у њему, не пропада узалуд, већ се, изгубивши своју усредсређеност и узвишени полет, преноси, у разбијеном и ослабљеном виду, на децу која се рађају и васпитавају, да би прошла кроз исту обману. Кажем обману – с гледишта *индивидуалног* живота и безусловног значаја људске личности, признавајући у потпуности неопходност и сврсисходност рађања деце и смене поколења ради прогреса човечанства у његовом заједничком животу. Али, у ствари, љубав ту није крива. Подударност између јаке љубавне страсти и успешног рађања деце је само случајност и при том доста ретка; историјско и свакодневно

⁶ Ја називам полном љубављу (у недостатку бољег назива) изузетну љубав (како обострану тако и једнострану) између особа различитог пола, које могу да буду у односу мужа и жене, а да при том ни у ком случају не прејудицирају питање значаја физиолошке стране ствари.

искуство бесумње показује да се деца могу успешно рађати, бити јако вољена и дивно васпитавана од својих родитеља и кад ови уопште нису били заљубљени једно у друго. Дакле, друштвени и васељенски интереси човечанства, повезани са сменом поколења, уопште не траже виши патос љубави. А, у индивидуалном животу, међутим, овај најпотпунији процват остаје без плода. Првобитна снага љубави губи овде сав свој смисао када се њен предмет са висине апсолутног средишта овековечене индивидуалности спушта на степен случајног и лако заменљивог средства за произвођење новог, можда нешто бољег а можда и горег, али у сваком случају релативног и пролазног поколења људи.

Дакле, ако гледамо само на оно што се обично догађа, на фактички исход љубави, онда морамо признати да је она машта која на одређено време овладава нашим бићем и ишчезава, а да при том не даје неки резултат (јер рађање деце није, у ствари, чин љубави). Али, ако признајемо због очигледности да се идеални смисао љубави не остварује у животу, да ли то значи да морамо признати да је он *неостварив!*

Због саме природе човека, који у свом разумском сазнању, моралној слободи и способности за самоусавршавање располаже бескрајним могућностима, ми немамо права да унапред сматрамо да је за њега неостварив било који задатак, ако он у себи не садржи унутрашњу логичку противуреност или, пак, неусклађеност са општим смислом васељене и сврсисходним током космичког и историјског развоја.

Било би потпуно неправедно порицати остваривост љубави само на основу тога што она до сада никада није била остварена; јер су се у истом положају некада налазиле и многе друге ствари, на пример, све науке и уметност, грађанско друштво, управљање силама природе. Чак је и само разумско сазнање, пре но што је постало чињеница за човека, било тек нејасна и безуспешна тежња у животињском свету. Колико је геолошких и биолошких епоха прошло у неуспешним покушајима да се створи мозак који би био способан да постане орган за оваплоћење разумског мишљења. Љубав за човека је засада исто што је ум био за свет животиње: она постоји у свом заметку или зачетку, али не још и стварно. И ако огромни

светски периоди – сведоци неоствареног ума – нису уму сметали да се коначно оствари, онда тим пре неостваривост љубави у протеклим не тако бројним миленијумима, које је проживело историјско човечанство, никако не даје право да се закључи било шта против њене будуће реализације. Треба само добро знати: ако се стварност разумског сазнања јавила у човеку, а не преко човека, онда и реализација љубави, као виши степен ка властитом животу самог човечанства, мора да се оствари не само у њему, већ и *преко њега*.

Задатак љубави се састоји у томе да *ојрава* на делу онај смисао љубави који је у почетку дат само у осећању; тражи се такав спој два дата ограничена бића, који би од њих створио једну апсолутну идеалну личност. – Овај задатак не само да не садржи у себи никакву унутрашњу противуречност, нити несклад са васељенским смислом, већ је директно одређен нашом духовном природом, чија је особеност управо у томе што човек може, остајући оно што јесте, у свом сопственом облику да прими апсолутни садржај, да постане апсолутна личност. Али, да би се испунио апсолутним садржајем (који се на језику религије назива вечним животом или Царством Божијим), сам човечији облик мора да буде васпостављен у свој својој целости (интегрисан). У емпиријској стварности човека као таквог уопште нема – он постоји само у одређеној једностраности и ограничености као мушка или женска индивидуалност (и тек се на тој основи развијају све остале разлике). Али, истински човек у пуноћи своје индивидуалне личности, очигледно не може да буде само мушкарац, или само жена, већ мора да буде више јединство обоје. Остварити то јединство или створити истинског човека као слободно јединство мушког и женског начела, која чувају своју посебност облика, али су превладала свој суштински антагонизам и расцепљеност, и јесте прави и непосредни *загађај* љубави. Кад будемо разматрали услове који су потребни за њено реално остварење, уверићемо се да само неиспуњавање тих услова доводи љубав до сталних трагедија и приморава нас да је сматрамо илузијом.

Први корак ка успешном решењу сваког задатка је свесно и правилно његово постављање: али питање љубави се никада није свесно постављало и зато никада није било решавано како треба. На љубав се гледало и гледа као на дату чињеницу, као на стање (нормално за једне, болесно за друге), које човек проживљава, али које га ни на шта не обавезује. Истина, овде се намећу два задатка: физиолошко овладавање вољеном особом и животни савез са њом – последњи од њих налаже неке обавезе, – али ту се већ ствар потчињава законима анималне природе, с једне стране, и законима грађанског живота, с друге, а љубав, од почетка до краја препуштена сама себи, нестаје као варка. Разуме се, љубав је пре свега чињеница природе (или Божији дар), процес који настаје независно од нас; међутим, из тога не следи да се не можемо и не морамо према њему свесно односити и самоиницијативно усмеравати овај природни процес ка вишим циљевима. Дар говора је исто тако природно човеково својство, језик се не измишља, као ни љубав. Међутим, било би врло жалосно кад бисмо се према њему односили само као према природном процесу, који се сам по себи одиграва у нама, кад бисмо говорили онако како певају птице, када бисмо користили природне спојеве звукова и речи да изразимо осећања и представе које несвесно пролазе кроз нашу душу, а не бисмо од језика створили оруђе за доследно изражавање одређених мисли, средство за достизање разумних и свесно постављених циљева. При искључиво пасивном и несвесном односу према дару говора не би могла настати ни наука, ни уметност, ни грађанско друштво, а ни језик се, услед недовољног коришћења овог дара, не би развио и остао би на својим почетним манифестацијама. Какав значај има реч за развој људске друштвености и културе, такав, и још већи, има љубав за стварање истинске људске индивидуалности. И ако у првој области (друштвеној и културној) запажамо спор али несумњив напредак, а истовремено примећујемо да људска индивидуалност од почетка историјског времена па све до данас остаје непромењена у својим фактичким ограничењима, онда је први разлог ове разлике у томе што се према говорној активности и настанку

речи односимо много свесније и самоиницијативније, а љубав, као и раније, потпуно остављамо у мрачној сфери мутних афеката и несвесних нагона.

Као што се права улога речи не састоји у процесу говорења самом по себи, већ у томе *шта* се говори – у откривању ума ствари преко речи или појмова, тако се права улога љубави не састоји у самом доживљавању тог осећања, већ у томе шта се путем њега постиже у делу љубави: љубави није довољно да сама доживљава безусловни значај вољеног предмета, већ да му стварно да или припише тај значај, да се сједини с њим у истинском остварењу апсолутне индивидуалности. И као што је виши задатак говора већ предодређен самом природом речи, које неизбежно представљају опште и свакодневне појмове, а не посебне и пролазне утиске, па нас, према томе, пошто су саме по себи веза много чега у једно, упућују на разумевање светског смисла, тако је и виши задатак љубави већ одређен самим љубавним осећањем, које обавезно пре сваког остварења уводи свој предмет у сферу апсолутне индивидуалности, види га у идеалном светлу, верује у његову безусловност. Тако се, у оба случаја (и у сфери говорног сазнања, и у сфери љубави) задатак не састоји у томе да се измисли нешто потпуно ново, већ само у томе да се доследно, даље и до краја, остварује оно што је већ у зачетку дато у самој природи ствари, у самој основи процеса. Али, док се реч у човечанству развијала а и даље развија, дотле су људи, кад је реч о љубави, остајали и још увек остају на ономе што им је природа дала, на самим природним почецима, али ни њих не разумеју на прави начин, у њиховом истинском смислу.

III

Опште је познато да у љубави обавезно долази до посебне *идеализације* вољеног бића, које онај који воли види у потпуно другом светлу но што га виде други људи. Говорим овде о светлу не само у метафоричком смислу, није овде реч само о посебној моралној и интелектуалној оцени, већ и о посебном чулном утиску: онај који воли заиста *види*, и види другачије од других. И за њега, уосталом, ова љубавна свет-

лост брзо ишчежава, али – следи ли одатле да је она била лажна, да је то била само субјективна илузија?

Истинско биће човека уопште, али и сваког појединца, се не своди на његове дате емпиријске појаве – овој тврдњи не можемо супротставити разумске и чврсте разлоге ни са какве тачке гледишта. За материјалисту и сензуалисту, а ништа мање и спиритуалисту и идеалисту, оно што се показује није истовестно с оним што јесте, а када је реч о два различита вида онога што се показује, онда је увек оправдано питање: који се од ова два вида више подудара с оним што јесте или боље изражава природу ствари? Јер, оно што се показује или појавност уопште јесте стварни однос, или узајамно деловање између онога који види и онога што се види, па се, према томе, одређује њиховим обостраним својствима. Спољашњи свет човека и спољашњи свет кртице – оба се састоје само од релативних појава или привида; међутим, тешко да ће ико озбиљно посумњати у то да је један од ова два света који се указују супериорнији од другог, да више одговара ономе што је ближе истини.

Ми знамо да човек, поред своје ашшалне материјалне природе, има још и идеалну, која га повезује са апсолутном истином или Богом. Поред материјалног или емпиријског садржаја свог живота, сваки човек садржи у себи лик Божији, тј. посебну форму апсолутног садржаја. Овај лик Божији теоријски и апстрактно сазнајемо умом и преко ума, а љубављу се Он сазнаје конкретан и актуелан. И ако се ово откровење идеалног бића, које обично заклања материјална појава, не ограничава у љубави само на унутрашње осећање, већ понекад долази до изражаја и у сфери спољних осећања, онда утолико већи значај морамо приписати љубави као начелу видљивог васпостављања лика Божијег у материјалном свету, начелу оваплоћења истинске идеалне човечности. Снага љубави нам, својим доласком у свет, преображавањем и одуховљавањем спољашњих појава, открива своју објективну моћ, али даље све зависи од нас: ми морамо да схватимо то откровење и да се користимо њиме, како оно не би било тренутни и неразумљиви наговештај некакве тајне.

Духовно-физички процес воспостављања лика Божијег у материјалном човечанству никако се не може извршити сам од себе, мимо нас. Његово начело, као и свега најбољег на овом свету, долази из нама непознате сфере несазнатљивих процеса и односа; тамо је клица и корен дрвета живота, које морамо одгајати властитим свесним деловањем; за почетак је довољна пасивна осетљивост чула, али је касније потребна делотворна вера, морални подвиг и напор, да се тај дар светле и стваралачке љубави учврсти и развије, да се преко њега у себи и у другој оваплоти лик Божији и од два ограничена и смртна бића сазда једна апсолутна и бесмртна индивидуалност. Ако нам неизбежно и несвесно својствена љубави идеализација показује кроз искуствено виђење далеки идеални лик вољеног бића, то, наравно, није ради тога да у њему само уживамо, већ да снагом праве вере, делотворне маште и истинског стваралаштва преобразимо према том истинском обрасцу њему неодговарајућу стварност, да га оваплотимо у реалној појави.

Али, ко је било кад размишљао о нечему сличном кад је у питању љубав? Средњовековни минезенгери и витезови, са њиховом јаком вером и slabим разумом, задовољавали су се простим поистовећивањем љубавног идеала и дате особе, и затварали очи пред њиховим очигледним неслагањем: та вера је била исто толико тврда и јалова, као и онај камен на коме је „стално у истом ставу“ седео знаменити витез фон-Гринвалиус „пред замком Амалије“.

Осим овакве вере, која је тражила да се псеудооваплоћени идеал само проматра са страхопоштовањем и са заносом опева у песмама, средњовековна љубав је била, наравно, повезана и са потребом за подвизима. Међутим, ови ратнички и сурови подвизи, пошто нису били ни у каквој вези са идеалом, који их је надахњивао, нису могли да воде његовом остварењу. Чак се и онај бледи витез, који се потпуно препустио доживљају небеске лепоте која му се открила, не мешајући је са земаљским појавама, чак се и он надахњивао тим откровењем само за такве подвиге који су више били на штету иноплеменика, него на корист и славу „вечите женствености“.

Lumen coeli! Sancta rosa!

*Узвикивао је он стpашан и бесан,
И као тром је његова прешња
Погађала муслимане.*

За уништење муслимана, наравно, није била потребна „визија недостижна уму“. Међутим, читаво средњовековно витештво било је оптерећено том подвојеношћу између небеских визија хришћанства и „дивљих и опаких“ сила у стварном животу, док, најзад, најзнаменитији и последњи међу витезовима, Дон Кихот од Ла Манче, није, пошто је поубијао многе овнове и поломио више крила на ветрењачама, а ипак није успео да бар мало приближи тобоску куварицу идеалу Дулчиње, дошао до тачног али, истина, негативног сазнања о својој заблуди; и док је онај типични витез до краја остао веран својој визији и „умро као безумник“, Дон Кихот је из безумља прешао само на жалосно и безнадежно разочарање у свој идеал.

Ово Дон Кихотово разочарање је аманет витештва новој Европи. Тај аманет живи у нама и данас. Љубавна идеализација, пошто је престала да буде извор подвига безумника, не надахњује ни на какве подвиге. Она је само мамац који нас вуче да тежимо за физичким и свакојаким другим поседовањем у животу и нестаје чим је тај нимало идеалан циљ остварен. Светлост љубави никоме не служи као звезда водиља у изгубљени рај. На њу се гледа као на фантастичну светлост кратког љубавног „пролога на небу“, коју касније природа правовремено гаси као потпуно непотребну за потоњу земаљску представу. У ствари, ту светлост гаси слабост и несвесност наше љубави, која изопачује прави поредак ствари.

IV

Спољашња веза, она обична а, посебно, физиолошка, не подразумева обавезно неки одређени однос према љубави. Она је могућа без љубави, као што је љубав могућа без ње. Она је неопходна љубави не као њен обавезни услов и самостални циљ, већ само као њено коначно остварење. Ако се ово остварење постави као циљ сам по себи пре идеалног дела

љубави, онда оно уништава љубав. Сваки спољашњи акт или чињеница сами по себи нису ништа; љубав је нешто само захваљујући свом смислу, или идеји, као воспостављање јединства или целости човекове личности, као стварање апсолутне индивидуалности. Значај с љубављу повезаних спољашњих аката и чињеница, који сами по себи нису ништа, одређује се њиховим односом према ономе што чини саму љубав и њено дело. Кад се нула стави после целог броја, она га увећава десет пута, а кад се стави испред њега, онда га за толико пута умањује или дели, одузима му карактер целог броја и претвара у децимални разломак; и што је више тих нула, стављених испред целог броја, то је разломак мањи а тиме и сам све ближи нули.

Осећање љубави само по себи је само мотив који нам сугерира да можемо и да смо дужни да воспоставимо целост људског бића. Сваки пут кад се у човечијем срцу запали ова света искра, читава твар која стење и трпи очекује прво откровење славе синова Божијих. Али, без деловаља свесног човековог духа, Божија искра се гаси и преварена природа ствара нова поколења људских синова за нове наде.

Те наде се не испуњавају све дотле док сами не пожелимо да потпуно признамо и остваримо до краја све оно што тражи истинска љубав, што се садржи у њеној идеји. При свесном односу према љубави и истинској решености да се испуни њен задатак, коче нас, пре свега, две чињенице, које нас, очигледно, осуђују на немоћ и оправдавају оне који на љубав гледају као на илузију. У осећању љубави, но њеном основном смислу, ми утврђујемо безусловни значај друге индивидуалности, а преко тога и безусловни значај своје сопствене. Али, апсолутна индивидуалност не може да буде *привремена*, и не може да буде *празна*. Неизбежност смрти и празнина нашег живота потпуно су неспојиви са оним појачаним потврђивањем своје и туђе индивидуалности, које се садржи у осећању љубави. То осећање, ако је снажно и сасвим свесно, не може да се помири с неминовношћу старења и смрти вољеног бића и свог сопственог. Међутим, ову несумњиву чињеницу да су људи увек умирали и да умиру, сви или готово сви примају за безусловно непроменљив закон (тако да се чак и у формалној

логици користи ова тврдња за састављање обрасца силогизма: „Сви људи су смртни, Каин је човек, значи Каин је смртан“). Многи, истина, верују у бесмртност душе; али, управо осећање љубави боље од свега показује недовољност ове апстрактне вере. Бестелесни дух није човек, већ анђео; али, ми волимо човека, целовиту људску индивидуалност, и ако је љубав начело просветљења и одухотворења те индивидуалности, онда она обавезно тражи да буде сачувана као таква, тражи вечиту младост и бесмртност тог одређеног човека, тог у телесном организму оваплоћеног живог духа. Анђелу или чистом духу није потребно просветљење и одухотворење; просветљује се и одухотворује само плот, и она је неопходни предмет љубави. Ми можемо замишљати све што желимо, а воleti можемо само нешто живо, конкретно; а волећи га стварно, не можемо се мирити с неминовношћу његовог краја.

Међутим, ако је неминовност смрти неспојива с истинском љубављу, онда је бесмртност потпуно неспојива са празнином нашег живота. За већину људи живот је само смена тешког механичког рада и сирових задовољстава која отупљују свест. А она мањина која има могућност да стварно размишља не само о средствима, већ и о циљевима живота, уместо тога троши своју слободу од механичког рада углавном на бесмислено и неморално провођење времена. Ја немам потребе да детаљније говорим о празнини и неморалности – нехотичној и несвесној – читавог тог лажног живота, после његовог сјајног приказа у *Ани Карењиној*, *Смрти Ивана Иљича* и *Кројцеровој сонати*.⁷ Враћајући се своме предмету, поменућу само оно што се може очигледно закључити: да је за *Шакав* живот смрт не само неизбежна, већ и врло пожељна; може ли се без ујасављајуће туге замислити бесконачно битисање некакве светске даме, неког спортисте, или коцкара?

Нespoјивост бесмртности с *Шаковим* живљењем је очигледна на први поглед. Али, ако боље погледамо, исту неспо-

⁷ Наше „друштво“, а ту мислим и на светске даме, с усхићењем је читало ова дела, посебно *Кројцерову сонату*, али, сумњам да је нека од тих дама после тог читања одбила позив да оде на бал. Врло је тешко само преко морала, макар и у најсавршенијој уметничкој форми, деловати на конкретно понашање друштвене средине.

живост мораћемо да признамо и кад је реч о другима, чији су животи по свему судећи много испуњенији. Ако уместо светске даме или коцкара узмемо, на супротној страни, велике људе, геније који су подарили човечанству бесмртна дела или изменили судбину народа, онда ћемо видети да садржај њихових живота, као и његови историјски плодови, имају значај само као дати једном заувек, а да би при бескрајном продужавању индивидуалног живота ових генија на земљи изгубили сваки смисао. Бесмртност дела, очигледно, уопште не тражи и, чак, сама по себи, искључује вечиту бесмртност *индивидуалности* које су их створиле. Можемо ли замислити Шекспира који бесконачно пише своје драме, или Њутна, како бесконачно проучава небеску механику, а да и не говоримо о апсурдности бескрајног продужавања такве делатности којом су се прославили Александар Велики или Наполеон. Очигледно је да уметност, наука, политика, дајући садржину појединим тежњама човековог духа и удовољавајући повременим историјским потребама човечанства, ни најмање не обезбеђују апсолутни, самодовољни садржај човековој *индивидуалности*, па им зато није ни потребна њена бесмртност. Она је потребна само љубави, и само она може да то достигне. Права љубав је она која не само утврђује у субјективном осећању безусловни значај човекове индивидуалности у другом и себи самом, већ и оправдава тај безусловни значај у стварности, истински нас спасава од неизбежне смрти и наш живот испуњава апсолутним садржајем.

ЧЛАНАК ЧЕТВРТИ

I

„Дионис и Хад су једно исто“, рекао је најдубљи мислилац древног света. Дионис, млади и цватући бог телесног живота у пуном напону његових снага, бог пробуђене и плодотворне природе – исто је што и Хад, бледи владалац мрачног и немог царства прошлих сенки. Бог живота и бог смрти – један су исти бог. То је истина која важи у свету природних организама. Пуноћа животних сила која кипти у индивидуалном бићу

не чини његов властити живот, то је туђ живот, живот равнодушне и по њега беспштедне врсте, живот који је за њега смрт. У нижим класама животињског царства то је потпуно очигледно; ту јединке постоје само да би произвеле потомство, а затим нестале; код многих врста оне не преживљавају чин размножавања, већ умиру истог часа, код других живе још неко време. Али, док је ова веза између рођења и смрти, између очувања врсте и пропасти јединке закон природе, дотле, с друге стране, сама природа у свом поступном развоју све више и више ограничава и слаби овај свој закон; нужност да јединка служи као средство за одржавање врсте и да по извршењу ове функције угине остаје и даље, али се деловање те нужности манифестује све мање и мање директно и искључиво у складу са усавршавањем органских облика, у складу са све већом самосталношћу и свесношћу индивидуалних бића. Тако, закон идентитета Диониса и Хада, – живота врсте и индивидуалне смрти – или, што је исто, закон супротности и борбе између врсте и јединке, најјаче делује на најнижим ступњевима органског света, а са развојем виших облика све више и више слаби; а ако је тако, онда с појавом безусловно највишег органског облика, који изражава самосвесно и самоделатно индивидуално биће које себе одваја од природе и према њој се односи као према објекту – које је, дакле, способно да се унутра, у себи, ослободи диктата врсте, – није ли с појавом овог бића дошао крај тиранији врсте над јединком? Ако природа у биолошком процесу тежи да све више и више ограничава закон смрти, није ли онда човек дужан да у историјском процесу у потпуности укине тај закон?

Само по себи је јасно да док се човек разножава као животиња, он и умире као животиња. Али је исто тако јасно, с друге стране, да само уздржавање од полног акта ни у ком случају не спасава од смрти: особе које су сачувале невиност умиру, умиру и ушкопљеници; ни једни ни други немају неки нарочито дуг живот. То је и разумљиво. Смрт је, уопште, дезинтеграција бића, распадање саставних чинилаца. Али, подела на полове – која се не укида њиховим спољашњим и пролазним сједињењем у полном акту – подела између мушког и женског елемента људског бића је већ сама по себи стање

дезинтегрисаности и почетак смрти. Пребивати у полној подвојености значи пребивати на путу смрти, а ко не жели или не може да сиђе с тог пута, дужан је, по природној нужности, да га прође до краја. Ко подржава корен смрти, тај ће неизбежно окусити и њен плод. Бесмртан може да буде само целовит човек и ако физиолошко сједињење не може да истински постави целовитост људског бића, онда значи да то лажно сједињавање мора бити замењено истинским сједињавањем, а никако не уздржавањем од сваког сједињавања, тј. тежњом да се очува *in statu quo* подељена, разбијена, па, према томе, смртна човечија природа.

У чему се састоји и како се остварује истинско сједињавање полова? Наш живот је тако далеко од истине у том смислу да се за норму обично узима само мање упадљива, мање фрапантна ненормалност. Ово треба још појаснити, пре но што наставимо даље.

II

У последње време, у немачкој и француској психијатријској литератури се појавило неколико стручних књига, које су посвећене ономе што је аутор једне од њих назвао *psychopatia sexualis*, тј. различитим одступањима од норми у полним односима. Ова дела, поред посебног интереса који имају за правнике, лекаре и саме болеснике, занимљива су и са још једне стране о којој, свакако, нису размишљали ни аутори, ни многи читаоци; наиме, у овим трактатима, које су написали уважени научници несумњиво беспрекорног морала, запањује одсуство једног јасног и одређеног схватања о томе шта представља норму у полним односима, шта је и због чега потребно у овој сфери, услед чега се показује да је и само одређење одступања од норми, тј. сам предмет истраживања узет случајно и произвољно. Излази да је једини критеријум – уобичајеност или неуобичајеност појава: оне склоности и радње у полној сфери које су релативно ретке узимају се као

патолошка одступања која захтевају лечење, а оне које су уобичајене и општеприхваћене проглашавају се за норму. При том, мешање норме с обичним одступањем, поистовећивање онога што треба да буде с оним што обично бива постаје понекад крајње комично. Тако, у казуистичком делу једне од ових књига под неколико тачака наилазимо на понављање следећег терапеутског метода: болесника наводе да под дејством упорног лекарског савета, најчешће хипнозе, изазове у машти представу голог женског тела или друге непристојне слике *нормалној* – полног карактера (*sic*), а затим се лечење проглашава успешним и оздрављење потпуним, ако под утицајем тог вештачког узбуђења пацијент почне радо, често и успешно да посећује лупанар... Чудно је како те уважене научнике није задржало бар оно обично расуђивање да ће пацијент, што успешнија буде била терапија ове врсте, пре морати да се од једне медицинске специјалности обрати другој и да тријумф психијатра може задати велике муке дерматологу.

Девијације у сексуалној сфери, а које налазимо у медицинској литератури, за нас имају значај јер показују где је крајња граница онога што је постало уобичајена и свакодневна пракса нашег друштва, што се сматра дозвољеним и нормалним. Те необичне појаве представљају, само у јачем светлу, ону исту девијантност која је својствена нашим уобичајеним односима у тој области. То би се могло доказати анализом свих појединачних девијација сексуалног живота; међутим, ја се надам да ће ми у овој ствари бити опрштена недовољна аргументација, и зато ћу дозволити себи да се ограничим на једну општију и мање одвратну аномалију из сфере сексуалног живота. Код многих особа, готово увек мушког пола, то осећање се распаљује и најчешће а понекад и искључиво, помоћу једног или другог дела тела особе другог пола (нпр., коса, рука, нога), а понекад и спољашњим предметима (одређени делови одеће итд.). Ова аномалија је добила име фетишизам у љубави. Менормалност фетишизма се очигледно састоји у томе што се део поставља на место целине, припадност на место суштине. Али, ако су коса или ноге, који узбуђују фетишисту, делови женског тела, онда је само то тело у целини само део женског бића, па ипак се толики многоб-

ројни љубитељи женског тела самог по себи не зову фетишистима, не сматрају лудима и не подвргавају никаквом лечењу. У чему је, ипак, разлика? Да није у томе што рука или нога представљају мању површину него читаво тело?

Ако је у принципу ненормалан онај полни однос у коме део има значај целине, онда би и људе који на овај или онај начин купују женско тело ради задовољења чулних потреба и самим тим одвајају тело од душе, требало сматрати ненормалнима у сексуалном смислу, психички болеснима, фетишистима у љубави и, чак, некрофилима. Па ипак, на ове љубитеље лешева који умиру за живота гледа се као на нормалне људе, а кроз ову другу смрт пролази готово читаво човечанство.

Чиста савест и неотупело естетско осећање у потпуној сагласности с философским схватањем безусловно осуђују сваки полни однос, заснован на дељењу и одвајању ниже анималне сфере људског бића од више. А ван овог принципа је немогуће пронаћи било какав чврст критеријум за разликовање нормалног од ненормалног у полној сфери. Ако потреба за одређеним физиолошким актима има право на задовољење по сваку цену само зато што је потреба, онда исто такво право на задовољење има и потреба оног „фетишисте у љубави“, за кога је једини жељени предмет у полном смислу тек опрана и још неосушена кецеља која виси на конопцу.⁸ Ако уопште можемо да направимо разлику између тог чудака и некаквог сталног посетиоца јавних кућа, онда ће, разуме се, та разлика бити у корист фетишисте; у привлачности мокре кецеље има, бесумње, нечег природног, неизвештаченог, јер се за њу не могу измислити никакви лажни мотави. Међутим, многи људи не посећују јавне куће из стварне потребе, већ из тобоже здравствених разлога, из подражавања лошим примерима, под утицајем алкохола итд.

Обично се психопатске манифестације сексуалног осећања осуђују на тој основи да нису у складу са природном улогом полног акта, тј. са размножавањем. Тврдити да тек опрана кецеља или, чак, изношена ципела могу да служе за

⁸ Види: Binet, "Le fetichisme en amour"; Kraft-Ebing, "Psuchopathia sexualis".

произвођење потомства био би, наравно, парадокс; али ништа мањи парадокс није ни претпоставка да том циљу служи институција проститутке. „Природни“ блуд је исто толико далеко од рађања деце колико и „противприродни“, тако да и са овог гледишта нема ни најмање основе да се један од њих сматра нормалним, а други ненормалним. Ако се, пак, пође од штетности по себе и друге, онда, наравно, фетишист који одсеца прамен косе непознатим дамама или краде њихове марамице⁹ наноси штету туђој својини и свом угледу; али, зар се може ова штета упоредити с оном коју праве несрећни преносиоци опакe заразе, која је доста честа последица „природног“ задовољења „природне“ потребе?

III

Све ово ја не говорим да бих оправдао противприродне, већ да бих осудио тобоже природне начине задовољавања полног нагона. Уопште, кад говоримо о природности и неприродности, не треба да заборавимо да је човек сложено биће и да оно што је природно за једно од његових саставних начела или елемената може бити противприродно за друго и, према томе, ненормално за целог човека.

За човека као *животињу* потпуно је природно да неограничено задовољава своје полне потребе путем одређеног физиолошког акта, међутим човек као морално биће дожив-

⁹ Види исто.

Поводом недавних разговора о смрти и страху од смрти, треба истаћи да осим страха и равнодушности – који су подједнако недостојни бића које мисли и воли – постоји и трећи однос – борба и победа над смрћу. Није реч о властитој смрти, о којој морално и физички здрави људи, свакако, мало брину, већ о смрти других, вољених бића према којој равнодушан однос онога који воли није могућ (види: Јев. Јов. XI, 3338). Резигнација у овом правцу била би разумна само у оном случају када би смрт човека била апсолутно неизбежна. Међутим, то се увек само претпоставља, али никад не доказује, и не без разлога, јер је то немогуће доказати. Да је *под одређеним условима* смрт неопходна није спорно. Али, да су ти услови једино могући, да их је немогуће мењати и да је, према томе, смрт *безусловна* нужност – за то нема чак ни најмање разумске основе.

љава овај акт као противан његовој вишој природи и стиди га се... За човека као за *друшшвену* животињу природно је да ограничава физиолошку функцију код других људи нормама друштвеноморалног закона, Тај закон споља ограничава и прикрива анималну функцију, претвара је у средство за друштвене циљеве – за стварање породичне заједнице. Међутим, суштина ствари се тиме не мења. Породична заједница је и даље заснована на спољашњем физичком сједињавању полава: она оставља човека-животињу у његовом ранијем дезинтегрисаном, половичном стању, које нужно води даљој дезинтеграцији људског бића, тј. смрти.

Ако би човек поврх своје анималне природе био само социјално-морално биће, онда би од ова два супротстављена елемента – која су за њега подједнако природна – коначна победа била на страни првог. Социјално-морални закон и његова основна објективација – породица, уведе анималну човекову природу у границе које су нужне за напредак врсте, они регулишу смртни живот, али не откривају путеве бесмртности. Индивидуално биће се исто тако троши и умире у условима социјалноморалног поретка живота као и кад би остало искључиво у условима које диктира закон у животињском свету. Слон и врана су чак много дуговечнији од најплеменитијег и најчеститијег човека. Али, у човеку, осим анималне природе и социјалноморалног закона, постоји и треће, највише начело – духовно, мистичко или божанско. Оно је и овде, у области љубави и полних односа, онај „камен који одбацише зидари“ и „који поста глава од угла“. Пре физиолошког сједињења у животињској природи, које води према смрти, и пре законске заједнице у социјалноморалном поретку, која од смрти не спасава, мора да дође до сједињења у Богу које води бесмртности, зато што не ограничава само смртни живот природе човечијим законом, већ га преображава вечном и непролазном снагом благодати. Овај трећи, а у правом поретку – први елемент са њему својственим захтевима потпуно је *природан* за човека у његовој целисти као бића које је причасно вишем Божанском начелу и које посредује између тог начела и света. А два нижа елемента – животињска природа и социјални закон – исто тако природна кад су на свом месту, постају *про-*

Шив природна када се узму одвојено од вишег и ставе на његово место. У сфери полне љубави за човека је противприродно не само свако случајно, лишено вишег духовног освећења, задовољење чулних потреба какво налазимо код животиња (поред разних чудовишних појава сексуалне психопатије), већ су за њега недостојне и противприродне и оне везе између људи различитог пола које се склапају и одржавају *само* на основу грађанског закона, искључиво ради морално-друштвених циљева, уз занемаривање и одсуство чисто духовног, мистичког начела у човеку. А *управо овакво* противприродно, с гледишта целовитог људског бића, премештање ових односа и влада у нашем животу и сматра се нормалним, а осуда се у потпуности преноси на несрећне заљубљене психопате, који само општепризнату постојећу настраност доводе до њених смешних, ружних, понекад одвратних, али, углавном, релативно безазлених крајности.

IV

Оне многобројне девијације полног нагона којима се баве психијатри само су чудновате варијанте општег и свепрожимајућег изопачавања ових односа код људи – оног изопачавања којим се одржава и овековечује царство греха и смрти. Иако су за човека у његовој целисти сва ова три односа или везе између полова природни, наиме, веза коју диктира животињска или нижа природа, затим она која је условљена моралом свакодневног живота или законом, и, на крају, веза у духовном животу или сједињење у Богу, дакле, иако све ове три везе постоје код људи, оне се остварују на неприродан начин, тј. одвојено једна од друге, у поступности која је супротна њиховом истинском смислу и поретку, и у неједнакој мери. У нашој стварности се на првом мести налази оно што, у ствари, треба да буде на последњем месту – анимална физиолошка веза. Она се узима за основу целе ствари, уместо да буде само њен коначни завршетак. За многе се овде основа подударара са завршетком; даље од анималних односа они и не иду; за друге, на овој широкој основи настаје социјално-морална надградња законите породичне заједнице. Ту се сва-

кодневица проглашава за врхунац живота, и оно што треба да служи као слободан осмишљен израз, у временском процесу вечног јединства, постаје несвесан ток бесмисленог телесног живота. И, на крају, као ретка и изузетна појава, за мали број изабраних остаје чиста духовна љубав, којој су сав истински садржај већ раније одузеле друге, ниже везе, тако да овој остаје да се задовољи маштањем и јаловом осећајношћу, која нема никакав реални задатак ни циљ. Ова несрећна духовна љубав подсећа на мале анђелс са старинских слика, који имају само главу, крила и ништа више. Ови анђели ништа не раде пошто немају руке и не могу да узлете пошто њихова крилашца имају само толико снаге да их одржавају непокретним на одређеној висини. У таквом узвишеном, али крајње незадовољавајућем положају, налази се и духовна љубав. Физичка страст има пред собом одређени чин, истина, стидан. Законита породична веза такође подразумева исти чин, неопходан и са нешто више достојанства. Међутим, духовна љубав, онаква каква је била до сада, уопште не подразумева никакав чин, и зато не чуди што већина способних људи glaubt an keine Liebe oder nimmt's fyr Poesie.

Оваква искључиво духовна љубав представља исту аномалију као и она чисто физичка или брачна. Апсолутна норма је васпостављање целости људског бића, и ако се та норма крши у једном или другом правцу, као резултат се у сваком случају добија ненормална, противприродна појава. Лажно-духовна љубав није само ненормална, већ и потпуно несврсисходна појава, јер оно одвајање духовног од чулног, коме она тежи, и без тога неминовно долази са смрћу. Истинска духовна љубав, међутим, није неуспело подражавање и антиципација смрти, већ тријумф над смрћу, није одвајање бесмртног од смртног, вечног од временског, већ претварање смртног у бесмртно, доживљавање временског као вечног. Лажна духовност је одрицање плоти, права духовност је њено препорађање, спасавање, васкрсавање.

„У дану када је Бог створио човека, створио га је по облику Божијем, мужа и жену је створио“.

„Тајна ова велика је, ја говорим у Христу и у Цркви“.

Првобитни тајанствени лик Божији, по коме је саздан човек, не односи се на неки појединачни део људског створења, већ на истинско јединство две његове стране, мушке и женске. Како се Бог односи према Својој творевини, како се Христос односи према Својој Цркви, тако је муж дужан да се односи према жени. Колико су ове речи општепознате, толико се њихов смисао мало разуме. Како Бог ствара васељену, како Христос гради Цркву, тако је човек дужан да гради и подиже своју женску допуну. Да мушкарац представља активно, а жена пасивно начело, да је први дужан да формира и стваралачки утиче на ум и карактер другог – то су, наравно, општепознате ствари, али ми немамо у виду овај површни однос, већ ову „велику тајну“ о којој говори апостол. Ова велика тајна представља суштинску аналогију, мада не и истоветност између људског и Божанског односа. Јер се подизање Цркве од стране Христа разликује од стварања васељене од стране Бога као таквог. Бог ствара васељену ни из чега, тј. из чисте потенције бића или празнине која се постепено пуни, тј. која, захваљујући Божијем деловању поприма реалне облике уму доступних ствари; међутим, Христос подиже Цркву од материјала који је већ многоструко обликован, одуховљен и у својим деловима самоделатан, коме треба само дати начело новог духовног живота у новој вишој сфери јединства. Најзад, човек за своје стваралачко деловање има у лицу жене материјал који је њему самом једнак по степену актуелизације и пред којим он има само потенцијалну предност у иницијативи, само право и обавезу на први корак који води савршенству, а није стварно савршенство. Бог се односи према твари као све према ничему, тј. као апсолутна пуноћа бића према чистој потенцији бића, Христос се односи према Цркви као актуелно савршенство према потенцији савршенства, које се обликује у стварно савршенство; онос између мужа и жене представља, међутим, две различито делујуће, али подједнако несавршене потенције које досежу савршенство само у процесу узајамног деловања. Другим речима, Бог ништа не добија од твари за себе, тј. ништа не присваја, већ јој све даје; Христос не добија од Цркве никакву допуну у смислу савршенства, већ јој даје сво савршенство; али Он добија од Цркве допуну у смислу пуноће Свог

скупног тела; и, на крају, човек и његов женски alter ego допуњују једно друго не само у реалном, већ и у идеалном смислу, достижући савршенство само преко узајамног деловања. Човек може стваралачки да васпоставља лик Божији у живом предмету своје љубави само ако тај лик истовремено васпостави и у самој љубави, а за то он сам нема снаге, јер кад би је имао, њему не би ни било потребно васпостављање; а пошто је нема, мора је добити од Бога. Дакле, човек (муж) је стваралачко, творачко начело у односу на своју женску допуну не сам по себи, већ као посредник или преносник Божанске силе. Па и Сам Христос није стварао уз помоћ некакве посебне Своје силе, већ уз помоћ исте творачке силе Божанства; али, као Бог, Он поседује ову силу по природи, *in actu*, а ми по благодати и примању, јер поседујемо у себи само потенцију за њено примање.

Прелазећи на излагање основних момената у процесу остварења истинске љубави, тј. у процесу интеграције људског бића или васпостављања у њему лика Божијег, ја очекујем недоумицу код многих: зашто се пети на такве неприступачне и фантастичне висине због такве једноставне ствари као што је љубав? Кад бих ја сматрао да је религиозна норма љубави недостижна, ја је, наравно, не бих предлагао. Исто тако, кад бих имао у виду само *обичну* љубав, тј. обичне свакодневне односе међу половима – оно што постоји, а не оно што треба да буде – онда бих се, наравно, уздржао од било каквог расуђивања о овој ствари, јер се ти устаљени, једноставни односи тичу оних ствари за које је неко рекао: није лепо кад се то чини, али је још горе кад се о томе говори. Љубав је, међутим, како је ја схватам, изузетно сложена ствар, нејасна и компликована, која тражи да буде свесно анализирана и испитана, и при том не са аспекта једноставности, већ истине... Трули пањ је бесумње много једноставнији од гранатог дрвета, а леш од живог човека. Једноставан однос према љубави завршава се оним коначним крајњим упрошћавањем, које се зове смрт. Овакав неизбежан и незадовољавајући крај „једноставне“ љубави побуђује нас да за њу тражимо друго, сложеније начело.

VI

Истинска љубав се пре свега заснива на *вери*. Главни смисао љубави, као што смо већ показали, састоји се у признању безусловног значаја другом бићу. Али, у свом емпиријском бићу, које подлеже реалном чулном опажању, то биће нема безусловни значај: оно је несавршено по својој вредности и пролазно по своме трајању. Према томе, ми можемо да утврђујемо његов безусловни значај само вером, која је сведочанство испуњених надом, откривање невидљивих ствари. А, на шта се односи вера у овом случају? Шта, заправо, значи веровати у безусловни, а самим тим и бесконачни значај дате индивидуе? Тврдити да она, сама по себи, као таква, у тој својој појединачности и посебности има апсолутни значај било би колико бесмислено, толико и богохулно. Наравно, реч „обожавање“ је у честој употреби у сфери љубавних односа, али и реч „безумље“ такође има у овој области своју закониту примену. Дакле, поштујући закон логике, која не допушта да се поистовећују противуречна одређења, а исто тако и заповест истинске религије, која забрањује идолопоклонство, ми под вером у предмет своје љубави треба да разумемо потврђивање тог предмета као оног који постоји у Богу и у том смислу има бескрајан значај. Разуме се, овај трансцендентни однос према своме другом, ово његово мисаоно преношење у сферу Божанства претпоставља исти такав однос према себи самоме, исто преношење и потврђивање себе у апсолутној сфери. Признавати безуслован значај одређеној особи или веровати у њу (без чега истинска љубав није могућа) можемо само утврђујући је у Богу, дакле, верујући у самог Бога и у себе као онога који у Богу има средиште и основу свог бића. Ова троједна вера је већ некакав унутрашњи чин, и тим чином се поставља први основ за истинско поновно сједињење човека с његовим другим и васпостављање у њему (или у њима) лика троједног Бога. Чин вере у стварним условима времена и места је молитва (у буквалном, не техничком смислу речи). Тесно повезивање себе са другим у овом смислу је први корак ка стварном сједињењу. Сам по себи тај корак је мали, али без њега није могуће било шта даље и веће.

Пошто је за Бога, вечног и недељивог, све заједно и истодобно, све у једном, утврђивати било какво индивидуално биће у Богу значи утврђивати га не у његовој издвојености, већ у свему, или тачније – у јединству свега. Али, пошто ово индивидуално биће у својој стварности не улази у јединство свега, пошто егзистира одвојено као материјална, изолована појава, то се предмет наше верујуће љубави нужно разликује од емпиријског предмета наше нагонске љубави; иако је нераскидиво повезан с њим. То је једно те исто лице у два различита вида, или у две различите сфере бића – идеалној и реалној. Прво је, засада, само идеја. Али у правој, верујућој и свевидећој љубави ми знамо да ова идеја није наша произвољна конструкција, већ да она изражава *истину* предмета, само још неостварену у сфери спољашњих реалних појава.

Ова истинита идеја вољеног предмета, иако у тренуцима љубавног патоса избија кроз стварну појаву, у јаснијем облику, појављује се прво само као предмет маште. Одређену слику у машти, идеални лик у који стављам вољену особу у датом моменту стварам, свакако, ја сам, али он не настаје ни из чега, и субјективност тог лика као таквог, тј. оног који се у овом тренутку и на овом месту појављује пред очима моје душе, никако не доказује субјективни, тј. само за мене постојећи карактер самог замишљеног предмета. Ако је за мене, који се налазим с ове стране трансцендентног света, одређени идеални предмет само производ моје уобразиље, то не смета да он буде потпуно стваран у другој, вишој сфери бића. И мада се наш стварни живот налази изван те више сфере, наш ум јој није сасвим туђ и ми можемо да имамо одређену апстрактну представу о законима њеног бића. А први, основни закон је следећи: ако је у нашем свету раздвојено и изоловано постојање чињеница и актуелност, а јединство само појам и идеја, онда је тамо, обрнуто, стварност – јединство или, тачније, свејединство, а раздвојеност и изолованост постоје само потенцијално и субјективно.

А одатле следи да биће *овој* лица у трансцендентној сфери није индивидуално у смислу овдашњег стварног бића. Тамо, тј. у истини, индивидуално биће је само зрак, жив и стваран, али неодвојив зрак једног идеалног светила – свеједне суштине.

Ово идеално лице или отеловљена идеја је само индивидуализација свејединства, које недељиво присуствује у свакој од својих индивидуализација. Дакле, када замишљамо идеални лик вољеног предмета, онда нам се под тим ликом јавља сама свеједна суштина. Како, међутим, треба да промишљамо ту суштину?

VII

Бог као један, разликујући у себи своје друго, тј. све што није Он Сам, сједињује у Себи то све, представљајући га Себи заједно и истодобно у апсолутно савршеној форми, дакле као једно. Ово *груто* јединство, различито мада не и одвојиво од првобитног Божијег јединства, је у односу на Бога јединство пасивно, женско, пошто овде вечита празнина (чиста потенција) прима пуноћу Божанског живота. Али, ако у *основи* ове вечне женствености лежи чисто „ништа“, онда је за Бога то ништа вечито скривено ликом апсолутног савршенства који примамо од Бога. То савршенство, које се за нас тек остварује, за Бога, тј. у истини, већ је стварно. То идеално јединство, коме тежи наш свет и које представља циљ васељенског и историјског процеса, не може да буде само нечији субјективни појам (јер, чији би био?), већ оно стварно постоји као вечни предмет Божије љубави, као Његово вечно друго.

Овај живи идеал Божије љубави, који претходи нашој љубави, садржи у себи тајну њене идеализације. Овде је идеализација нижег бића истовремено почетак реализације вишег, и у томе је истина љубавног патоса. Међутим, потпуна реализација, преобраћање индивидуалног женског бића у, неодвојиви од свог блиставог извора, зрак вечне Божанске женствености, представљаће стварно, не само субјективно већ и објективно, поновно сједињење индивидуалног човека с Богом, васпостављање у њему живог и бесмртног лика Божијег.

Предмет истинске љубави није једноставан, већ двојствен: ми волимо, прво, оно идеално биће (не у апстрактном смислу, већ у смислу припадања другој, вишој сфери бића) које треба да уведемо у наш идеални свет, и, друго, ми волимо

природно људско биће које даје живи лични материјал за ту реализацију и које се кроз то идеализује не у смислу наше субјективне маште, већ у смислу своје стварне објективне промене или препорода. Дакле, истинска љубав је неодвојиво и узлазна, и силазна (*amor ascendes i amor descendes*, или оне две Афродите које је Платон добро разликовао, али је лоше раздвојио – *Αφροδίτη Ουρανια* и *Αφροδίτη Παυδημος*). За Бога Његово *груто* (тј. васељена) одувек има лик савршене женствености, али Он не жели да овај лик буде само за Њега, већ да се он оствари и оваплоти за свако индивидуално биће, које је способно да се с њим сједини. Истој реализацији и оваплоћењу тежи и сама вечна Женственост, која није само пасиван лик у Божијем уму, већ живо духовно биће, које поседује сву пуноћу снаге и деловања. Читав светски и историјски процес је процес њене реализације и оваплоћења у великој разноликости облика и ступњева.

У полној љубави, која се схвата и остварује на прави начин, ова Божанска суштина добија средство за своје коначно, последње оваплоћење у индивидуалном човековом животу, могућност да на најдубљи и истовремено очигледан спољашњи начин доживи присно реално сједињење с њим – *hominem divomque voluptas*. Отуда оне искре неземаљског блаженства, оно струјање неземаљске радости, који прате чак и несавршену љубав, и чине да и она тако несавршена постане радост људи и богова. Отуда и највећа патња љубави, која је немоћна да сачува свој стварни предмет и све се више и више удаљује од њега.

Овде добија своје законито место и онај елемент обожавања и безграничне преданости, који је тако својствен љубави и који има тако мало смисла ако се односи само на њен земаљски предмет, узет одвојено од небеског.

Мистичка основа двојног или боље речено двостраног карактера љубави, решава питање могућности понављања љубави. Небески предмет наше љубави је само један, увек и за све исти – вечна Женственост Божија; али, како се задатак истинске љубави не састоји само у томе да се дивимо том вишем предмету, већ у томе да га остваримо и оваплотимо у другом, нижем бићу истог женског облика, неземаљске при-

роде, оно је, ипак, само једно од многих, онда његов јединствени значај за онога који воли, наравно, може бити и пролазан. А *треба ли* да буде такав и зашто, то се решава у сваком индивидуалном случају и не зависи од једне и непроменљиве мистичне основе истинског љубавног процеса, већ од његових даљих моралних и физичких услова, које такође морамо да размотримо.

ЧЛАНАК ПЕТИ

I

Спонтано и непосредно осећање нам открива смисао љубави као највише манифестације индивидуалног живота, која у сједињењу с другим бићем налази своју сопствену бесконачност. Није ли довољно то тренутно откривење? Зар је мало ако бар једном у животу стварно осетимо свој безусловни значај?

*И ја знам, кад погледам кањкад у звезде,
Да смо их ти и ја ко бојови посматрали некад.*

Ово једва да је довољно само за поетско осећање, међутим, *сазнање истине и воља за живото*м никако се са тим не могу помирити. Бесконачност само за трен је противуречност коју ум не може да прихвати, блаженство само у прошлости је патња за вољу. Постоје искре другог света, после којих

*Још је тушћи мрак живота свакодневице,
Као после јарког светла далеке муње у јесен.*

Ако су оне само обмана, онда и у сећању могу да изазивају само стид и горчину разочарања; а ако нису биле обмана, ако су нам откривале некакву стварност која се потом затворила и нестала за нас, зашто бисмо се ми мирили с тим нестајањем? Ако је то што је изгубљено било истинито, онда

задатак свести и воље није у томе да прихвате губитак као коначан, већ да схвате и отклоне његове узроке.

Главни узрок (као што смо делимично показали у претходном чланку) састоји се у изопачењу самог љубавног односа. Ово почиње врло рано: тек што нам је прво љубавно узбуђење успело да покаже делић друге, боље стварности, с другим принципом и законом живота, ми се већ трудимо да одмах искористимо пораст енергије, која је последица тог откровења, не да бисмо ишли даље, куда нас оно зове, већ да бисмо се јаче укоренили и сигурније устројили у оној ранијој ружној стварности, изнад које нас је љубав управо уздигла; добру вест из изгубљеног раја – вест о могућности да се он врати – ми примамо као позив да се коначно *нашурализујемо* у земљи изгнанства, да што пре примимо у наследни посед своју малу парцелу, са свим њеним коровом и трњем; оно раскидање личне ограничености, које обележава љубавну страст и чини њен основни смисао, доводи, у ствари, само до *еџоизма удвоје*, затим утроје, итд. То је, наравно, боље од еџоизма појединца, међутим, зора љубави откривала је сасвим друге хоризонте.

Чим се животна сфера љубавног сједињења пренесе у материјалну стварност, онакву каква она јесте, истог часа, адекватно томе, почиње да се изопачује и сама природа сједињења. Његова „неовдашња“ мистичка основа, која се тако снажно испољавала у првобитној страсти, заборавља се као пролазна егзалтација, а за најжељенији, суштински циљ и, уз то, за први услов љубави проглашава се оно што би требало да буде само њена последња условљена манифестација. То последње, физичко сједињење, стављено на место првог и, тако, лишено свог *људског* смисла, враћено смислу животиње, чини љубав не само немоћном пред лицем смрти, већ само нужно постаје морални гроб љубави много пре но што физички гроб узме вољене.

Непосредно лично супротстављање таквом поретку ствари теже је остварити него разумети: на њега можемо указати са неколико речи. Да би се укинуо тај ружни поредак животних појава, треба га, пре свега, прогласити за ненормалан, доказујући самим тим да постоји други, нормалан, у коме

је све спољашње и случајно потчињено унутарњем смислу живота. Таква тврдња не сме да остане само на речима; искуству спољашњег осећања не треба да буде супротстављен апстрактни принцип, већ друго искуство – *искуство вере*. Ово последње је неупоредиво теже од првог, јер је условљено више унутрашњим деловањем него доживљавањем споља. Само преко доследних чинова свесне вере ступамо у стварни саоднос са сфером истински-суштаственог, а преко тога у истински саоднос с нашим „другим“; само на овој основи може бити сачувана и учвршћена у свести она безусловност другог лица за нас лица (па, према томе, и безусловност нашег сједињења с њим), која се непосредно и нехотично открива у љубавном патосу, јер тај љубавни занос долази и пролази, а вера љубави остаје.

Али, да не би остала мртва, вера мора непрестано да се брани од оне стварне средине, где бесмислени случај обезбеђује своју доминацију у игри животињских, и још горих људских страсти. Против ових непријатељских сила верујућа љубав има само одбрамбено оружје – трпљење до краја. Да би заслужила своје блаженство, она мора да понесе свој крст. У нашој реалној средини истинска љубав се не може сачувати ако се не схвати и прими као морални подвиг. Није без основа што православна црква у свом обреду склапања *брака* подсећа на свете мученике и њихове венце изједначава са венцима супружника.

Религиозна вера и морални подвиг чувају индивидуалног човека и његову љубав како га реална средина не би „прогутала“ за време његовог живота, али му још не омогућују да победи смрт. Унутрашњи препород љубавног осећања, поправљање изопачених љубавних односа не поправља и не укида рђав закон физичког живота не само у спољњем свету, већ и у самом човеку. *Он реално* остаје као и раније ограничено биће, које зависи од материјалне природе. Унутарње – мистачко и морално сједињење његово са индивидуалношћу која га допуњује не може да надвлада ни њихову узајамну одвојеност и затвореност, ни њихову заједничку зависност од тварног света. Последњу реч нема морални подвиг, већ беспоштедни закон органског живота и смрти, и људи који су до краја бра-

нили вечити идеал умиру с достојанством људи, али и са беспомоћношћу животиње.

Док је индивидуални подвиг ограничен само на свој властити предмет – на исправљање личног изопаченог односа између два бића, – он не може да буде крунисан успехом ни у овој својој непосредној ствари. Јер, оно зло са којим се сукобљава истинска љубав, зло материјалне изолованости, затворености и спољашњег сукобљавања два бића, која на унутрашњем плану допуњују једно друго, – то зло представља појединачан, истина, типичан случај опште изопачености, којој је подређен наш живот, и не само наш, већ и живот читавог света.

Стварно се спасти, тј. препородити и овековечити свој индивидуални живот у истинској љубави човек-појединац може само скупа или заједно са свима другима. Он има право и обавезу да брани своју индивидуалност од лошег закона заједничког живота, али не и да одваја своје добро од истинског добра свих живих. Из чињенице да најдубље и најинтензивније испољавање љубави налази израз у узајамном односу два бића која се допуњују никако не следи да се тај узајамни однос може одвајати и изоловати од свега осталог као нешто што је довољно само себи; напротив, такво одвајање је пропаст за љубав, јер се показује да је полни однос сам по себи, поред свег свог субјективног значаја, објективно гледано само пролазна, емпиријска појава. Исто тако, из чињенице да ће савршени спој таквих појединачних бића увек остати основа и истинска форма индивидуалног живота никако не следи да та животна форма, затворена у свом индивидуалном савршенству, треба да остане празна, када је она, напротив, по самој човечијој природи, способна и предодређена да буде испуњена универзалним садржајем. Коначно, ако морални смисао љубави захтева поновно сједињење онога што је неправедно раздвојено, ако захтева од човека да себе поистовети са другим, онда би одвајање задатка нашег индивидуалног усавршавања од процеса васељенског уједињења било супротно управо том моралном смислу љубави, чак и када би такво одвајање уопште физички било могуће.

II

Дакле, сваки покушај да се индивидуални процес препорода у истинској љубави изолује и осамостали наилази на три несавладиве препреке, и то из разлога што је наш индивидуални живот са својом љубављу, одвојеном од процеса васељенског живота, прво, физички слаб и немоћан да се супротстави времену и смрти, затим душевно празан, бесадржајан и, на крају, морално недоличан. Ако машта и може да прескочи физичку и логичку препреку, она мора застати пред моралном немогућношћу.

Претпоставимо нешто потпуно нереално: претпоставимо да је некакав човек толико ојачао свој дух доследним усредсређивањем свести и воље и до те мере очистио своју телесну природу аскетским подвигом, да је стварно васпоставио (за себе и своје допуњујуће „друго“) истинску целост људске индивидуалности, и досегао потпуно одухотворење и бесмртност. Хоће ли се та препорођена индивидуалност уживати у свом усамљеним блаженству у средини у којој све, као и раније, пати и пропада? Или, пођимо још даље. Нека је одређени, љубављу препорођени пар, стекао способност да на све остале људе пренесе своје узвишено стање (што је, наравно, немогуће, јер је оно условљено личним моралним подвигом), нека то буде некакав камен мудрости или животни еликсир. И ето, сви људи који живе на земљи исцељени су од својих зала и болести, сви су слободни и бесмртни. Али, да би били и срећни, потребан је још један услов: услов да забораве своје очеве, да забораве праве виновнике своје среће, јер ма како велики значај приписивали личном подвигу, ипак је било неопходно да хиљаде и хиљаде поколења својим укупним, заједничким радом створе ону културу, оне моралне и интелектуалне творевине, без којих задатак индивидуалног препорода не би могао бити не само остварен, већ ни замишљен. А те милијарде људи, које су положили своје животе за друге, трулиће у својим гробовима, док ће њихови докони потомци равнодушно уживати у поклоњеној им срећи. Међутим, то би претпостављало моралну подивљалост, па и нешто горе, јер и дивљаци поштују своје претке и чувају везу с њима. А како

коначно и више стање човечанства може да буде засновано на неправди, незахвалности и заборава? Човек који је достигао више савршенство не може да прихвати тако недоличан дар: ако он није у стању да од смрти отме *сав* њен плен, он ће се радије одрећи бесмртности.

Разбиј овај њехар, у њему се оџаки ошров крије.

На срећу, све је то само произвољна и празна фантазија, и до таквог трагичног искушења *моралне* солидарности човечанства никада неће доћи због *природне* солидарности наше с читавим светом, због физичке немогућности да један човек или једно поколење *појединачно* реше животни задатак. Наш препород је нераскидиво повезан са препородом васељене, с преображајем њених форми у простору и времену. Истински живот индивидуалности у њеном пуном и безусловном значају остварује се и овековечује само у одговарајућем развоју васељенског живота, у коме ми можемо и морамо активно да учествујемо, али који ми не стварамо. Наше лично дело, уколико је оно истинито, јесте заједничко дело целог света, реализација и индивидуализација свеједне идеје и одухотворење материје. Њега припрема космички процес у свету природе, а наставља и остварује историјски процес у човечанству. Наше *незнање* о свестраној вези конкретних појединости у јединству целине оставља нам слободу делања, која је са свим својим последицама од самог почетка укључена у апсолутни свеобухватни план.

Свеједна идеја се коначно може остварити или оваплотити само у пуноћи савршених индивидуалности, значи, последњи циљ целог потхвата је виши развој сваке индивидуалности у најпунијем јединству свих, а то нужно укључује у себе и наш животни циљ, који ми не смемо, а за то немамо ни мотива, ни могућности да одвајамо и изолујемо од свеопштег циља. Ми смо потребни свету колико и он нама. Васељена је одвајкада заинтересована за очување, развијање и овековечење свега онога што је за нас стварно нужно и пожељно, свега позитивног и вредног у нашој индивидуалности, а нама преостаје само да узмемо што свесније и акти-

вније учешће у општем историјском процесу – за себе саме и све друге *заједно*.

III

Истинском бићу или свеједној идеји супроставља се у нашем свету тварно биће, заправо оно које својом бесмисленом упорношћу гуши и нашу љубав, и не допушта да се оствари њен смисао. Главна карактеристика тог тварног бића је његова *двострука затвореност*: 1) затвореност у *времену*, услед које сваки наредни тренутак бића не чува у себи претходни, већ га искључује и истискује, тако да се све ново у тварној средини дешава на рачун ранијег или на његову штету, и 2) затвореност у *простору*, услед које два дела твари (два тела) не могу да заузимају истовремено исто место, тј. исти део простора, већ нужно истискују једно друго. Према томе, оно што чини основу нашег света је биће у стању распадања, биће разбијено на делове и моменте, који се узајамно искључују. Ето какву дубоку подлогу и какву широку основу морамо да прихватимо због оне судбинске поделе бића, у којој је садржана и сва несрећа нашег личног живота. Победити ту двоструку затвореност тела и појава, учинити спољашњу реалну средину саобразном унутрашњем свејединству идеје – то је задатак светског процеса, колико једноставан за опште поимање, толико сложен и тежак за конкретну реализовање.

Очигледна превага материјалне основе нашег света и живота још је толико велика да многи, чак и добронамерни, али помало једностранни умови, мисле да осим овог тварног бића у његовим различитим модификацијама ништа друго и не постоји. Међутим, ако и пређемо преко тога да је признавање овог видљивог света као јединог могућег произвољна хипотеза, у коју се може веровати, али која се не може доказати, и не излазећи ван граница овог света – ми морамо признати да материјализам ипак није у праву, чак ни са фактичке тачке гледишта. Фактички, и у нашем видљивом свету постоји много шта што није само модификација тварног бића у његовој просторној и временској затворености, већ је, чак, директно негирање и поништавање саме те затворености. То је пре

свега свеопшта сила теже, у којој делови тварног света не искључују један другог, већ напротив, теже да укључе, да се споје са другим. Могуће је, захваљујући унапред одабраном принципу, градити привидно-научне хипотезе које се ослањају једна на другу, али разумско поимање никада не може да, полазећи од одређења инертне твари, објасни чиниоце директно супротног својства: никада не може да *привлачење* сведе на *прошажност*, да тежњу изведе из затворености а стремљење – да тумачи као инертност. А, без ових нетварних чинилаца не би било могуће чак ни најједноставније телесно биће. Јер, твар сама по себи – је само неодређена и неповезана укупност атома, којима се више великодушно него основано приписује својствена им тобоже особина кретања. У сваком случају, за одређено и трајно повезивање тварних честица у тела неопходно је да њихова затвореност, или, што је исто, апсолутна неповезаност буде замењена у већој или мањој мери позитивним узајамним деловањем. Дакле, и читава наша васељена, пошто она није хаос разбацаних атома, већ јединствена и повезана целина, претпоставља поврх тог растуреног материјала још и форму јединства, а исто тако и делатну силу која том јединству потчињава њему супротне елементе. Јединство тварног света није тварно јединство – такво не може ни бити, то је *contradicrio in adjecto*. Настало као резултат деловања противтварног (а са становишта материјализма, дакле, противприродног) закона теже, светско тело је реалноидеална, психофизичка целина, или директно (у складу с Њутновом мишљу о *sensorium Dei*) оно је *мистичко* тело.

Поред силе светске теже, идеално свејединство се остварује на духовно-телесни начин у светском телу посредством светлости и других сличних појава (електрицитет, магнетизам, топлота), чија је природа у таквом контрасту са својствима затворене и инертне твари, да је и материјалистичка наука принуђена да очигледним овде призна полутварну супстанцију посебне врсте, коју она зове етар. То је материја без тежине, врло пропустљива и свепрожимајућа – једном речју, *нешварна швар*.

На овим оваплоћењима свеједне идеје – на тежи и етру – држи се наш стварни свет, а твар сама по себи, тј. мртва све-

укупност инертних и затворених атома, само се промишља у апстрактним расуђивањима, али се не опажа и не открива ни у каквој стварности. Ми не знамо за такав тренутак, у коме би материјални хаос представљао истинску реалност, а космичка идеја била бестелесна и немоћна сенка; ми само претпостављамо такав тренутак као тачку од које почиње светски процес у границама наше видљиве васељене.

Већ и у природном свету идеји припада све, али њена истинска суштина тражи не само да њој припада све, да се све у њу укључује или да она све обухвата, већ и да *она сама припада свему*, да *сва*, тј. сва појединачна и индивидуална бића, па према томе и *свако* од њих, уистину овлада идеалним свејединством и да га укључи у себе. Потпуно свејединство, по самом свом појму, тражи потпуну равнотежу, једнакост и равноправност између једног и свега, између целог и делова, између општег и појединачног. Пуноћа идеје тражи да се највеће јединство целог остварује у највећој самосталности и слободи посебних и појединачних елемената – у њима сама, преко њих и ради њих. У том правцу васељенски процес долази до стварања анималне индивидуалности, за коју јединство идеје постоји у лику врсте и која се доживљава у пуној снази у тренутку полне страсти – када се унутрашње јединство или заједништво са другим, са „*свима*“, конкретно отеловљује у односу на појединачну особу другог пола, која представља то допуњујуће *све* – у једном. Сам индивидуални живот анималног организма већ садржи у себи некакву, истина ограничену, сличност свејединству, пошто се овде остварује потпуна солидарност и узајамност свих појединачних органа и елемената у јединству живог тела. Али, као што ова органска солидарност у животињи не прелази границе њеног телесног система, тако је и за њу лик допуњујућег „*другог*“ у потпуности ограничен истим тим појединачним телом, с могућношћу само материјалног, делимичног сједињења; и зато надвременска бесконачност, или вечност идеје, која делује у животној стваралачкој снази љубави, поприма овде ружну праволинијску форму неограниченог размножавања, тј. понављања једног те истог организма у једнообразном смењивању појединачних пролазних живота.

У човечијем животу праву линију размножавања врсте, премда се она чува у основи, историјски процес претвара, захваљујући развоју свести и свесног општења, у све шире и шире кругове социјалних и културних организама. Те социјалне организме ствара она иста животна стваралачка сила љубави која рађа и физичке организме. Ова сила непосредно ствара породицу, а породица је формативни елемент сваког друштва. Без обзира на ову генетску везу, однос човечије индивидуалности према друштву је суштински другачији од односа анималне индивидуалности према врсти: човек није привремени егземпляр друштва. Јединство социјалног организма *стварно коезистира* са сваким од његових индивидуалних чланова, постоји не само у њему, и преко њега, већ и ради њега, налази се с њим у одређеној вези и међусобном односу: друштвени и индивидуални живот са свих страна узајамно прожимају један другог. Дакле, ми имамо овде много потпунију него у физичком организму слику оваплоћења све једне идеје. Паралелно с тим, овде започиње изнутра (из свести) процес интеграције у времену (или *прошив* времена). Поред смене поколења која се наставља у човечанству, постоје и почеци овековечења индивидуалности у религији предака – тој основи сваке културе, у предању – памћењу друштва, у уметности, најзад, у историјској науци. Несавршени, почетни карактер оваквог овековечења одговара несавршености саме човечије индивидуалности и самог друштва. Али, напредак је несумњив, и коначни задатак постаје све јаснији и ближи.

IV

Ако је основа погрешног живљења у затворености, тј. у узајамном искључењу бића једног другим, онда је истински живот у томе да се живи у другом као у себи, односно да се у другом нађе позитивна и безусловна допуна властитог бића. Основа и тип овог истинског живота била је и биће увек полна љубав или брачна љубав. Али, њено властито остварење није могуће, као што смо видели, без одговарајућег преображаја читаве спољашње средине, тј. интеграција индивидуалног живота нужно тражи исту интеграцију у сферама друштвеног

и светског живота. Одређена разлика или раздвојеност животићких сфера, како индивидуалних тако и колективних, никада неће а и не сме бити укинута, јер би такво свеопште сједињење довело до апатије и празнине, а не до пуноће бића. Истинско сједињење претпоставља истинску одвојеност оних који се сједињују, тј. такву одвојеност због које се они не искључују, већ узајамно претпостављају једно друго, налазећи сваки у другом пуноћу сопственог живота. Као што у индивидуалној љубави два различита, али равноправна и подједнако вредна бића служе једно другом не као негативна граница, већ као позитивна допуна, тако исто треба да буде и у свим сферама колективног живота: ниједан социјални организам не сме да представља ни за једног свог члана спољну границу његове делатности, већ треба да му буде позитиван ослонац и допуна: као што је у пуној љубави (у сфери личног живота) појединачно „друго“ истовремено и све, тако и социјално *све*, са своје стране, захваљујући позитивној солидарности свих својих елемената, мора да за сваког од њих буде стварно јединство, друго живо биће које га допуњује (у новој, широј сфери).

Ако односи међу индивидуалним члановима друштва треба да буду братски (и синовски – у односу на ранија поколења и њихове социјалне представнике), онда њихова веза са читавим друштвеним сферама – локалним, националним и, на крају, васељенским – мора да буде још више унутарња, још свестранија и значајнија. Овај однос активног човечијег начела (личног) и оваплоћене у социјалном духовнотелесном организму свеједне идеје мора да буде живи *сизигички* однос.¹⁰ Не потчињавати се својој друштвеној сфери и не владати над њом, већ бити са њом у односу узајамног деловања испуњеног љубављу, бити за њу активно оплођујуће начело развоја и налазити у њој пуноћу животних услова и могућности – такав је однос праве човечије индивидуалности не само према својој најближој социјалној средини, према своме

¹⁰ Од грчке речи *сизигија* – спој, повезивање. принуђен сам да уведем овај нови израз, јер у постојећој терминологији не налазим други, бољи. Напомињем да су гностици употребљавали реч сизигија у другом смислу и да уопште употреба одређеног термина од стране јеретика још не значи да је термин јеретички.

народу, већ и према целом човечанству. У Библији су градови, земље, народ Израиља, а онда и цело обновљено човечанство или васељенска Црква представљени у лику женских индивидуалности, и то није обична метафора. Из чињенице да наша спољна чула не опажају слику јединства социјалних тела, никако не следи да оно уопште није ни постојало: јер, и слика нашег властитог тела остаје потпуно неопажена и непозната за издвојену мождану ћелију и крвна телашца. И ако се ми као индивидуалности способне за пуноћу бића разликујемо од тах елементарних индивидуалности не само већом оштрином и ширином умног сазнања, већ и већом снагом стваралачке маште, онда не видим потребу за одрицањем од овога преимућства. Било како било, са сликом или без ње, потребно је да се према социјалној и васељенској средини односимо пре свега као према стварном живом бићу, с којим се ми, не сједињујући се никада до неразликовања, налазимо у најтешњем и потпуном узајамном односу. Ово преношење сизигичког односа на сфере колективног и свеопштег бића усавршава саму индивидуалност, додајући јој јединство и пуноћу животног садржаја, а самим тим уздиже и овековечује основну индивидуалну форму љубави.

Несумњиво је да се историјски процес одвија у овом правцу, рушећи постепено лажне и недовољне облике људских савеза (патријархалне, деспотске, једнострано-индивидуалистичке) и, истовремено, приближавајући све више и више не само уједињењу целог човечанства, као солидарне целине, већ и успостављању истинске сизигичке слике тог свечовечанског јединства. У оној мери у којој се свеједна идеја доиста остварује путем јачања и усавршавања својих индивидуалночовечанских елемената, у тој мери нужно слабе и ублажавају се облици лажне подељености или затворености бића у простору и времену. Али, за њихово потпуно нестајање и за коначно овековечење свих индивидуалности, не само садашњих, већ и прошлих, потребно је да процес интеграције пређе границе социјалног живота, или оног људског, и укључи у себе космичку сферу, из које је и потекао. При грађењу физичког света (космички процес) Божанска идеја је само споља оденула царство материје и смрти покровом природне лепоте: преко

човечанства, преко деловања његовог универзалноразумског сазнања, она мора да уђе у то царство *изнуштра*, како би оживотворила природу и овековечила њену лепоту. У овом смислу мора да буде промењен однос човека према природи. Он мора и са њом да успостави оно сизигично јединство, којим је одређен његов истински живот у личној и друштвеној сфери.

V

Природа је до сада била или свевласна деспотска мати незрелог човечанства, или пак његов туђи роб, ствар. У овој другој епохи само су песници још сачували и одржавали, мада несвесно и бојажљиво, осећање љубави према природи као према равноправном бићу, које има или може да има *живош* у себи. Прави песници су увек били пророци васељенског обнављања живота и лепоте, како је лепо рекао један од њих својој сабраћи:

*Само се код вас крајкоштрајни снови
Огледају у души као стари пријатељи,
Само код вас мирисне руже
Вечно блистају сузама заноса.*

*Са шртова живошних, сивих и сјарних,
Како је радосно видећи нежне боје,
У дујама вашим прозрачноваздушастим
Ја слушим блајоси завичајној неба.*

Успостављање правога односа пуног љубави или сизигичкога односа човека не само према његовој социјалној, већ и према његовој природној и васељенској средини – је циљ јасан сам по себи. То се не може рећи и за путеве којима до њега стиже човек-појединац. Не упуштајући се у превремене и зато сумњиве и неумесне појединости, може се са сигурношћу рећи, ослањајући се на чврсте аналогije између космичког и историјског искуства, да свака људска делатност коју одређује идеја васељенске сизигије и која има за циљ да оваплоти свејединствени идеал у овој или оној сфери, самим тим стварно

производи или ослобађа реалне духовнотелесне токове, који постепено овладавају материјалном средином, одухотворују и оваплоћују у њој ове или оне слике свејединства – жива и вечна подобија апсолутне човечности. Снага овог духовнотелесног стваралаштва у човеку је само преношење или *окрешање унутра* саме оне стваралачке силе која у природи, будући да је окренута споља, узрокује ружну бесконачност физичког размножавања организама.

Повезавши у идеји васељенске сизигије (индивидуалну полну) љубав са истинском суштином свеопштег живота, ја сам извршио свој непосредни задатак – одредио сам смисао љубави, јер се под смислом неког предмета подразумева управо његова унутрашња веза са свеопштом истином. Кад је реч о неким социјалним питањима, којих сам се морао дотаћи, ја ћу им се поново вратити.

1892 –1894 г.

1. Ја сам изложио суштину овог, за мене неприхватљивог, схватања, не задржавајући се на његовим другостепеним модификацијама код Шопенхауера, Хартмана и др. У недавно издатој брошури Основној двигателъ наследственности (Москва, 1891), Валтер покушава да помоћу историјских чињеница докаже да су велики људи плод велике узајамне љубави.
2. Овде и даље појашњавам своја размишљања примерима узетим првенствено из великих песничких дела. Они имају предност над примерима из стварног живота, јер не представљају појединачне појаве, већ одређене типове.
3. Овим именом се у црквеном језику називају у првом реду св. Јоаким и св. Ана, али и остали преци Богоматере.
4. Очигледно је да ово искључује познати догађај у Египту, који би, да је постојала јака љубав био психолошки немогућ.
5. Кад се каже да су ове речи Богом надахнуте, онда то није примеда, већ само превођење моје мисли на теолошки језик.
6. Ја називам полном љубављу (у недостатку бољег назива) изузетну љубав (како обострану тако и једнострану) између особа различитог пола, које могу да буду у односу мужа и жене, а да при том ни у ком случају не прејудицирају питање значаја физиолошке стране ствари.
7. Наше „друштво“, а ту мислим и на светске даме, с усхићењем је читало ова дела, посебно *Кројцерову сонату*, али, сумњам да је нека

од тих дама после тог читања одбила позив да оде на бал. Врло је тешко само преко морала, макар и у најсавршенијој уметничкој форми, деловати на конкретно понашање друштвене средине.

8. Види: Binet, "Le fetichisme en amour"; KraftEbing, "Psuchopathia sexualis".

9. Види исто.

Поводом недавних разговора о смрти и страху од смрти, треба истаћи да осим страха и равнодушности – који су подједнако недостојни бића које мисли и воли – постоји и трећи однос – борба и победа над смрћу. Није реч о властитој смрти, о којој морално и физички здрави људи, свакако, мало брину, већ о смрти других, вољених бића према којој равнодушан однос онога који воли није могућ (види: Јев. Јов. XI, 3338). Резигнација у овом правцу била би разумна само у оном случају када би смрт човека била апсолутно неизбежна. Међутим, то се увек само претпоставља, али никад не доказује, и не без разлога, јер је то немогуће доказати. Да је *под одређеним условима* смрт неопходна није спорно. Али, да су ти услови једино могући, да их је немогуће мењати и да је, према томе, смрт *безусловна* нужност – за то нема чак ни најмање разумске основе.

10. Од грчке речи *сизигија* – спој, повезивање. Принуђен сам да уведем овај нови израз, јер у постојећој терминологији не налазим други, бољи. Напомпњем да су гностици употребљавали реч сизигија у другом смислу и да уопште употреба одређеног термина од стране јеретика још не значи да је термин јеретички.